Zingeving als spel

Voor de aartsbisschop van Utrecht,
de preses van de Protestantse Kerk in Nederland,
en de voorzitter van het Humanistisch Verbond.
Voor gelovigen, ongelovigen en twijfelaars.

Voor Wouter, Noah en Lev – die de toekomst hebben.
Voor de nagedachtenis van Sam.

Zingeving als spel

Over religie, macht en speelse spiritualiteit

Een gids voor vrije zinzoekers

André Droogers

Parthenon
Almere

Uitgeverij Parthenon
Eikenstraat 39
1326 AG Almere
info@uitgeverijparthenon.nl
www.uitgeverijparthenon.nl

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2010 A.F. Droogers. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

© 2010 A.F. Droogers. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission in writing from the proprietors.

Omslag: detail van het beeld *Bishop* van Fernando Botero, 1977; met vriendelijke toestemming van de Stichting Museum Beelden aan Zee, 's Gravenhage. Foto: © Erik Hesmerg, Amsterdam. De uitgever heeft getracht met alle rechthebbenden contact op te nemen. Wie meent rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact te zoeken met de uitgever.

OMSLAG: Löss *grafisch ontwerpers*, Amsterdam
TREFWOORDEN: macht, spel, culturele antropologie, religie, spiritualiteit
NUR: 761, 700
ISBN | EAN: 978 90 79578 146

Inhoud

INLEIDING 9
Een moeizaam huwelijk 9
Mijn insteek 10
Vier blinde vlekken in de discussie 14
De indeling van dit boek 15
Termen en betekenissen 16
Voor wie? 20
Drie eigenwijsheden 21
Begrippen en definities 24
Stellingen 26

1. RELIGIE 27
De mooiste drenkeling ter wereld 27
Esteban en de marge 30
Marge en religie 33
Esteban en lichamelijkheid 35
Lichamelijkheid en religie 39
Veelbetekenende symboliek 40
Esteban en symboliek 46
Mythe en symboliek 47
Vertrouwen 50
Een persoonlijke ervaring 51
En dus? 52

2. MACHT IN RELIGIES 56
Dorp en drenkeling, een vervolg 56
Macht en religie 59
Macht en Esteban 63
Onvermijdelijke want nuttige macht 64
Macht in het zadel dankzij schaarse ervaringen 67
Macht in het zadel dankzij de moeizame uitleg 68
Macht in het zadel dankzij de sociale vorm 73
Durkheim en de sociale vorm 77
Tussenstand 80
Zachte macht 80
Macht uit het zadel gewipt dankzij schaarse ervaringen 82
Macht uit het zadel gewipt dankzij de moeizame uitleg 85
Macht uit het zadel gewipt dankzij de sociale vorm 89
Onze tijd als laboratorium van religieuze verandering 92
Een familieverhaal 94

En dus? 95

3. RELIGIE NU 99
Radicale veranderingen 102
Sociale omgeving en individualisering 104
Globalisering en de wereldwijde problemen 106
De betwiste religie 109
De oplevende religie 114
De gevarieerde religie 119
Modernisering en de zingevingdriehoek 122
Huis te Vraag 125
Modernisering en religieuze macht 126
En dus? 128

4. SPEL 130
Spel 131
Spel en symboliek 134
Hoe we denken 136
Schema's 140
Schemarepertoires 145
Schemarepertoires en spel 148
En dus? 154

5. SPEL, MACHT EN RELIGIE 155
Spel en religie 156
Spel en macht 160
Verbondenheid van spel en macht 162
Zachte macht gedefinieerd 168
Religie, spel en macht 170
En dus? 174

6. TOEPASSING: GELOVIGEN 177
Vragen 178
Betwiste religie: Spel en ernst 181
Betwiste religie: Secularisatie 185
Betwiste religie: Levensbeschouwelijke opvoeding 192
Oplevende religie: Globalisering 193
Oplevende religie: Media 197
Oplevende religie: Schemarepertoires en ritueel 201
Gevarieerde religie: Spel en godsbeeld 203
Gevarieerde religie: Verscheidenheid 207
En dus? 210

7. TOEPASSING: ATHEÏSTEN 212
Taal, symboliek en werkelijkheden 215
Religieuze en niet-religieuze werkelijkheden 218
Kunst en spel 221
Overeenkomsten religie en wetenschap 224
Experiment met twee agendapunten 227
Egels en vossen 229
Spel en ernst onder niet-gelovigen 230
Bestaat God? 231
En dus? 233

8. HET BETOOG SAMENGEVAT 237
Een ervaring met het heilige 237
De beginfase 238
Macht verandert de boodschap 239
Spel 240
Zingeving als spel 240
Macht lokt kritiek op religie uit 241
Wetenschap en religie 241
Allemaal zinzoekers 242
Een andere keuze 243

9. EPILOOGJE 245

10. DOORDENKVRAGEN 246

11. VERANTWOORDING 249

De zachte krachten zullen zeker winnen
in 't eind – dit hoor ik als een innig fluistren
in mij: zo 't zweeg zou alle licht verduistren
alle warmte zou verstarren van binnen.

De machten die de liefde nog omkluistren
zal zij, allengs voortschrijdend, overwinnen,
dan kan de grote zaligheid beginnen
die w'als onze harten aandachtig luistren

in alle tederheden ruisen horen
als in kleine schelpen de grote zee.
Liefde is de zin van 't leven der planeten,
en mensche' en diere'. Er is niets wat kan storen
't stijgen tot haar. Dit is het zeekre weten:
naar volmaakte Liefde stijgt alles mee.

Henriëtte Roland Holst

Inleiding

Een moeizaam huwelijk

Vrouwe Religie en Heer Macht zijn noodgedwongen een huwelijk aangegaan. Ze zijn tot elkaar veroordeeld. Naar buiten toe doen ze hun uiterste best om te verhullen dat het regelmatig wringt, maar binnenshuis beleeft dit paar alle varianten van een gespannen relatie, van sluimerend ongenoegen en insinuerende blikken tot knallende ruzie met slaande deuren. Toch blijven ze bij elkaar. Door hun huwelijk veranderen ze, Vrouwe Religie meer dan Heer Macht, want macht trekt per definitie meestal aan het langste eind. Heer Macht heeft Vrouwe Religie een stuk ernstiger gemaakt, haar naar zijn eigen beeld herschapen.

Dat Heer Macht en Vrouwe Religie niet echt een gelukkig paar vormen, is te merken aan de manier waarop ze naar buiten treden. Hun gezamenlijk optreden in de samenleving is verre van probleemloos. Er wordt daarom over hen geroddeld, juist omdat wat er in dat huwelijk gebeurt, doorwerkt in de samenleving. Nu in onze tijd iedereen op de wereld met iedereen te maken heeft, valt dat des te meer op. De knallende deuren zijn uitgegroeid tot instortende wolkenkrabbers.

Om het huwelijk van Vrouwe Religie en Heer Macht te redden is mijn antropologische therapieadvies voor de echtelieden speelse spiritualiteit toe te laten in hun leven. Vrouwe Religie mag zich dan aan de wensen van haar man aangepast hebben, in feite heeft ze van nature een zeer speelse persoonlijkheid. Ze speelt met de onbeperkte mogelijkheden van zingeving. Heer Macht heeft het niet zo op spel, want dat lijkt een loopje te nemen met datgene waar hij in alle ernst voor staat. Spel en macht staan in aanleg dwars op elkaar. Macht beperkt de speelruimte.

Heer Macht zal iets moeten inleveren. Hem raad ik aan zich te beperken tot wat ik zachte macht of middelmacht noem. Hij moet vooral dienstbaar zijn en niet dominant. Hij zal de machtsvorm die ik doelmacht noem, moeten afleren. Macht moet vooral middel blijven, nooit doel op zich worden. Macht moet onder controle blijven en niet een eigen leven gaan leiden, met

eigen criteria en eisen. Zachte macht is middelmacht, harde macht doelmacht. Typerend voor zachte middelmacht is dat de oorspronkelijke speelse ervaring met zingeving niet verbasterd wordt. Zachte machtsvormen zijn functioneel dienstbaar aan speelse pogingen om tot zingeving te komen. Zachte middelmacht dient bovendien welzijn en leven te beschermen. Vormen van zachte middelmacht helpen om vanuit inspirerende ervaringen zin aan het leven te geven.

Doelmacht heiligt in de religieuze context de middelen die als machtsbronnen dienen, religieuze zowel als profane. Die worden daarop tot doel, om de gevestigde macht te continueren. Door het heilige gezegend en geschraagd vestigt doelmacht zich als de definitieve vorm van machtsuitoefening. Middelmacht gebruikt de machtsmiddelen selectief, ten dienste van het voortgaande verkennen van de ervaring met het heilige en van de voortgang van het leven. Doelmacht verdedigt één systeem van zingeving, middelmacht zoekt voortdurend nieuwe vormen van zingeving. Doelmacht is gevestigd en gereed, middelmacht nomadisch, steeds onderweg en onaf.

Als zachte macht een kans krijgt, zal Vrouwe Religie zich wat geëmancipeerder kunnen gaan gedragen. Ze zal minder aan de leiband van Heer Macht lopen. Onvermoede kanten van haar persoonlijkheid zullen zichtbaar worden. Vrouwe Religie zou zelfs kunnen denken dat ze een soort wedergeboorte doormaakt, alsof ze eindelijk haar ware bestemming vindt. Als Heer Macht verstandig is, beperkt hij zich tot de middelmacht. De bonus is dat hij en Vrouwe Religie nog lang en gelukkig zullen leven.

Mijn insteek

Dit problematische huwelijk was het onderwerp van het college dat ik gaf bij mijn afscheid van de Vrije Universiteit. Van 1989 tot 2006 was ik aan die universiteit werkzaam als hoogleraar culturele antropologie. In mijn leeropdracht stond erbij: in het bijzonder religieuze en symbolische antropologie. Anders gezegd: ik hield me binnen het kader van het onderwijs en het onderzoek in de culturele antropologie bezig met religie en symboliek als cultuurverschijnselen.

Een weerkerend thema in de culturele antropologie van religie en symboliek is de relatie tussen macht en zingeving. Religie lijkt op het eerste gezicht niet zo veel met macht te maken te hebben, behalve dan als men spreekt over goddelijke macht. Macht lijkt meer iets voor politici en dus de politicologen. Toch speelt macht wel degelijk een grote rol in de manier waarop gelovigen met elkaar omgaan en aan hun geloof vorm geven, ook al is

'macht' niet het meest gebruikte woord uit hun vocabulaire. Macht is het vermogen van sommige mensen om het gedrag van andere mensen te sturen.

Als het over macht en zingeving ging, is door sommige antropologen ook aandacht aan spel besteed. Zo heeft Victor Turner (1920-1983) laten zien dat er in elke cultuur momenten voorkomen waarop machtsverschillen wegvallen en het speelse een kans krijgt. Als de sociale structuur even tussen haken wordt gezet, barst de symbolische structuur van de creativiteit bijna uit haar voegen. Spel is daarom de tegenpool van macht.

Mijn interesse in religie, macht en spel werd ook gestimuleerd door wat ik meemaakte op de plaatsen waar ik werkte en onderzoek deed. Ik heb bijna altijd in het hoger onderwijs gewerkt, niet alleen aan de Vrije Universiteit (met onderbrekingen vanaf 1971), maar ook in Kongo (1968-1971, 1976-1977) en in Brazilië (1980-1985). Ik gaf in die landen college en deed tegelijk onderzoek naar religieuze verschijnselen. Religie, macht en spel vormden een weerkerende drieslag.

Dat is begonnen toen ik bij een kleine vissersstam in Kongo, de Wagenia, de kans kreeg onderzoek te doen naar een zeldzaam initiatieritueel voor jongens. In dat ritueel ging het duidelijk om macht, van de mannen over de jongens. Het ging ook om zingeving: wat is de betekenis van de overgang van jongen naar man? Het ritueel werd op een heel speelse manier ingevuld, alsof men een loopje nam met in ieder geval een deel van de machtsverhoudingen. Ritueel, dat in de boeken meestal als star en onveranderlijk wordt afgeschilderd, bleek speels te kunnen zijn.

Bij de Wagenia deed ik voor en na het initiatieonderzoek ook veldwerk in een aantal kerken. Ik bekeek daar vooral de religieuze verandering. Die kerken waren een gevolg van de koloniale overheersing, toen blanke zendelingen en missionarissen het christendom kwamen preken. Dat was een machtssituatie. Macht is, zoals we zojuist zagen, het vermogen het gedrag van anderen te beïnvloeden, en dat was precies waar de zendelingen en missionarissen voor kwamen. Zij brachten een andere levensbeschouwing, een andere vorm van zingeving. Macht was ook aan de orde omdat er concurrentie was tussen de kerken onderling. En dan was er binnen elke kerk ook nog de vraag wie de dienst uitmaakte. Wat het gedrag van kerkleden betreft, was er onenigheid over de vraag wat de waarde van traditionele Afrikaanse gebruiken was. Mocht een christen bijvoorbeeld tot de geesten van zijn voorouders bidden? Of polygaam zijn? Wat me opviel was de speelse manier waarop

mensen zich de uitheemse religie eigen hadden gemaakt. Ogenschijnlijk werden ze gekerstend, maar in feite werd het christendom geafrikaniseerd.

Toen ik in Brazilië ging werken, bestudeerde ik de Afro-Braziliaanse religies. Ook dat waren religies die ontstaan waren in een koloniale context, nu met slavernij als bijzondere machtsvorm. Afrikaanse slaven hadden na aankomst in Brazilië hun eigen religieuze vormen gemaakt. Er werd druk gespeeld met de mogelijkheden die een combinatie van Afrikaanse, katholieke en indiaanse elementen bood. Dat de slaven in barre omstandigheden leefden, bevorderde hun religieuze activiteit.

In Brazilië maakte ik ook kennis met de sterk groeiende pinksterkerken. Zij waren in hevige competitie verwikkeld met zowel de Afro-Braziliaanse godsdiensten als de Rooms-katholieke kerk. Op de Braziliaanse religieuze markt waren ze bezig hun eigen plek te veroveren. Een van de redenen waarom ze zoveel mensen aantrokken, was dat ze mensen die in de samenleving de positie van underdog hadden, door middel van het geloof het gevoel gaven dat ze iemand van waarde waren. Ook dat was een kwestie van zingeving en macht. Gelovigen hadden bovendien de vrijheid te spelen met de gaven van de Heilige Geest.

In die tijd werkte ik bij de theologische opleiding van de Braziliaanse Lutherse kerk. De bevrijdingstheologie was toonaangevend als emancipatiebeweging van de armen, en ook daarom was er sterke belangstelling voor de relatie tussen macht en zingeving. Er was in de literatuur ruimschoots sprake van katholieke volksreligie, als religiositeit van de armen, maar hoe zat het bij protestanten? De predikanten zijn in de praktijk de machthebbers in de kerk, maar wat doen gewone kerkleden met wat er vanaf de kansel gepreekt wordt? Ze bleken in sterke mate hun eigen, soms speelse gang te gaan.

Wat verder meespeelde, was dat ik in al deze onderzoeken werkte met een veldwerkmethode die tot het handelsmerk van de antropologie behoort, de zogenaamde 'participerende observatie'. Ogenschijnlijk is dit een combinatie van tegengestelden want, zo zou men denken, wie observeert, kan niet tegelijk participeren, en omgekeerd. Je doet mee, of je staat aan de kant. Toch is dit een werkbare methode, zoals antropologen al ruim een eeuw laten zien. De onderzoeker komt door participerende observatie zo dicht mogelijk bij de mensen, en kan daardoor dingen te weten komen die van verderaf niet te zien zijn. Processen van macht en zingeving worden dan van dichtbij ervaren. De methode van de participerende observatie heeft door de participatie iets speels. Spel veronderstelt een dubbel perspectief, omdat zolang het spel duurt er naast de gangbare normale werkelijkheid een andere werkelijkheid

wordt geschapen. Als veldwerker leefde ik, zolang ik tegelijk participeerde én observeerde, in feite in twee werkelijkheden. Ik deed zo veel mogelijk mee met de mensen die ik onderzocht. Ik bleef natuurlijk een buitenstaander, maar gedroeg me als een van hen en speelde die rol zo goed en zo kwaad als het me afging. Tegelijk bleef ik registreren wat er gebeurde. Die veldwerkervaring heeft bijgedragen aan mijn kijk op het spel.

Zo liepen er verschillende onderzoekslijnen door mijn loopbaan. In mijn afscheidscollege kwamen die samen. Gezien mijn belevenissen als onderzoeker moest dat college dus wel gaan over de relatie tussen religie, macht en spel. Ik mocht daar in drie kwartier iets over beweren. Dat is veel te kort om echt op de problematiek in te gaan. Vandaar dit boek, als een uitwerking en verdere doordenking van wat ik daar aan de orde stelde.

Naar aanleiding van het afscheidscollege en de publiciteit eromheen werd ik door een dozijn uiteenlopende gezelschappen in het land gevraagd een lezing te geven. De respons bij die lezingen, en ook bij de colleges die ik na mijn pensionering geef in het kader van HOVO-VU (Hoger Onderwijs voor Ouderen aan de Vrije Universiteit), moedigde mij mede aan om dit boek te schrijven.

Maar er is nog een aanleiding voor dit boek en die vind ik in de Nederlandse multiculturele samenleving. Wie over religie, macht en spel schrijft, draagt ideeën aan die ook van toepassing zijn op de religieuze en levensbeschouwelijke situatie in ons land. Ik heb weliswaar vooral onderzoek gedaan in verre landen, en dan ook nog in kleinschalige situaties, maar ik denk dat wat ik heb geleerd van betekenis is voor de huidige Nederlandse situatie. Ik verbeeld me dat wat ik bepleit de levensbeschouwelijke houding van de toekomst positief kan beïnvloeden. De combinatie van zachte middelmacht en speelse zingeving kan de ontsteking verwijderen uit de springstof rond religieuze conflicten en de daarmee verbonden culturele confrontaties. Ik zoek naar duurzame spiritualiteit die gelovigen, ongelovigen en twijfelaars in de 21e eeuw blijvend kan aanspreken.

Als het om mijn insteek gaat, moet ik ten slotte ook melden dat mijn interesse voor religie niet alleen beroepsmatig van aard was. Ik nam als kerklid deel aan activiteiten van de plaatselijke kerk in de plaatsen waar ik woonde, in binnen- en buitenland. Het schrijven van dit boek was voor mij een poging om de verschillen tussen mijn wetenschappelijke kijk op religie en mijn persoonlijke keuze serieus te nemen en toch recht te doen aan beide benaderingen. Dat was en is mijn eigen innerlijke dialoog, maar ik vermoed dat ook anderen op zoek zijn naar een oplossing voor dat probleem en dat zij

mijn zoektocht daarom van belang kunnen vinden voor hun eigen manier van omgaan met deze vragen.

Ironisch genoeg heb ik het gevoel dat mijn eigen zoektocht mij weliswaar dichter bij de kern van religie heeft gebracht, maar dat ik tegelijk aan de rand van de centrale institutie van het christendom, de kerk, ben terecht gekomen. Daarmee bevestigt mijn eigen gang mijn theorie over religie, macht en spel. Mijn benadering blijkt principieel naar de marge te voeren. Zoals ik nog zal betogen, is dat een prima plek voor speelse zinzoekers.

Vier blinde vlekken in de discussie

De laatste tijd is in het Nederlands veel over religie en geloof gepubliceerd, vóór zowel als tegen. Er zijn vier elementen die ik mis in die discussie. Mijn boek is bedoeld om die elementen in het debat te betrekken.

In de eerste plaats is het belangrijk om, meer dan tot nu toe gebeurt, te doordenken wat doelmacht met de speelse kant van religie doet. Onze kijk op religie moet grondig worden bijgesteld als we, zoals ik in dit boek probeer, de consequenties van de verbastering van religies doordenken.

Ten tweede gaat het me erom te laten zien hoe spel en religie aan elkaar verwant zijn, in feite veel en veel meer dan macht en religie. Dat opent een heel ander perspectief dan het gebruikelijke denken vanuit religieuze bolwerken.

Ten derde probeer ik verder te kijken dan de min of meer geruststellend bedoelde conclusie dat het met de secularisatie wel meevalt en dat religie overleeft buiten de bolwerken, zij het in aangepaste vorm. Mijn pleidooi gaat verder dan aanpassing en ontvouwt in feite een program voor nieuwe vormen. Ik bepleit een nieuwe religieuze houding, speels van aard en gegarandeerd door zachte middelmacht. Dat houdt tegelijk een kritiek in op de bolwerkvormen van religie. Ik sluit daarmee aan bij veel van de seculariserende kritiek op religie, met name op de rol van macht. Tegelijk denk ik dat die kritiek niet op mijn voorstel voor nieuwe vormen van speelse zingeving van toepassing is. Daarom denk ik dat die nieuwe houding de toekomst kan hebben, ook omdat het een houding is die jongeren zal aanspreken – en juist zij hebben de toekomst.

Ten vierde wil ik uitstijgen boven het debat over religie waarbij men alleen maar voor of tegen kan zijn. Ik wil ook verder komen dan de tegenstelling tussen geloof en ongeloof. Die discussie is vruchteloos en correspondeert niet met wat er werkelijk speelt. De vraag of een religieus wereldbeeld zin heeft, is eigenlijk een achterhoedegevecht. De vraag is veeleer of machts-

processen zo gecontroleerd kunnen worden dat vormen van speelse zingeving ontstaan die de mensheid kunnen helpen om te overleven. Dat geldt voor religieuze, maar evengoed voor niet-religieuze levensbeschouwingen. Ik zoek nadrukkelijk naar de gemeenschappelijke noemer. Het feit dat ze allebei gebruik maken van hetzelfde symboolinstrumentarium wijst op verwantschap, eerder dan vijandschap. Bovendien doen zich bij alle levensbeschouwingen, of ze nu theïstisch zijn of atheïstisch, verbasterende tendensen voor, juist omdat doelmacht zich altijd en overal laat gelden. Spel helpt echter om doelmacht te temmen, in alle levensbeschouwingen. Iedere vrije zinzoeker speelt het zingevingspel.

De indeling van dit boek

Als zingeving, religie, macht en spel het onderwerp vormen, hangt veel met veel samen. Daarom zal de lezer af en toe het gevoel krijgen terug te komen op een plek die bekend voorkomt. Toch loopt er een rode draad door het boek, van het eerste tot het laatste hoofdstuk.

In het eerste hoofdstuk kijk ik zo basaal mogelijk waar het verschijnsel religie eigenlijk vandaan komt en wat religie doet met mensen en samenlevingen. Daarna kan ik in het tweede hoofdstuk preciezer nagaan welke rol macht speelt in menselijke verhoudingen en met name wat doelmacht doet met religie, namelijk de religieuze grondervaring ingrijpend verbasteren. Vervolgens verken ik in hoofdstuk 3 de plaats van religie en religies in onze hedendaagse wereld. Ik inventariseer de actuele aanleidingen om naar religie te kijken: religie wordt betwist, leeft tegelijk op, en wordt al maar meer verscheiden. Omdat ik zingeving als spel zie, beschrijf ik in hoofdstuk 4 een aantal aspecten van het verschijnsel spel. In hoofdstuk 5 schets ik wat voor rol het spel in onze tijd kan 'spelen' in religies en ik verken wat spel betekent voor de doorgaans moeizame verhouding tussen religie en macht. In de hoofdstukken 6 en 7 pas ik de gepresenteerde benadering toe op resp. gelovigen en atheïsten. Ik sluit af met een samenvatting van het betoog (hoofdstuk 8) en een korte epiloog. Wie tijdens het lezen van dit boek de rode draad in gedachten wil houden, kan beginnen met de samenvatting (hoofdstuk 8) en met de stellingen (pag. 26), om alvast enigszins te weten wat in de loop van het boek aan de orde komt en met welke bedoeling.

Met een zekere regelmaat onderbreek ik mezelf voor aparte stukjes tekst. Het gaat om voorbeelden of om een uitstapje op een interessante zijweg.

Aan elk hoofdstuk heb ik een slotmotto toegevoegd. Meestal staan zulke motto's aan het begin van hoofdstukken, maar ze komen pas tot hun recht na lezing van het hoofdstuk. Daarom zet ik ze aan het eind.

Termen en betekenissen

Het lijkt me goed aan het begin van deze zoektocht de termen uit de titel van dit boek alvast enigszins te verhelderen. Na deze inleiding vindt de lezer een lijst met definities van termen die verderop in het boek gebruikt worden. Om de lijn van het betoog vast te houden kan het raadplegen van deze lijst bij het lezen nuttig zijn. Wat macht betreft kan ik kort zijn en verwijzen naar wat ik in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk al heb geschreven. De overige kernbegrippen bespreek ik hier.

Zingeving wordt als spel gepresenteerd. De term zingeving heeft iets dubbels, maar dat heeft voordelen. Zingeving kan heel breed verwijzen naar de mens als het enige dier dat in staat is zin en betekenis te geven aan de eigen werkelijkheid. Dat gebeurt binnen culturen. Cultuur noem ik *het menselijk vermogen om betekenis te geven aan de werkelijkheid, en alles wat met dat vermogen bedacht en gedaan wordt*.

De verscheidenheid aan culturen laat zien hoe creatief mensen kunnen zijn in hun zingevend vermogen. Tegelijk is er een smallere betekenis van zingeving. Die ligt meer op het terrein van de levensbeschouwing, omschreven als *een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, aftastend en benoemend zin geven aan de eigen menselijke werkelijkheid*.

Het gaat om de laatste levensvragen, over geluk en welzijn, maar ook over lijden en dood. Wat is de zin van het leven? Bij het beantwoorden van deze vraag hangen de brede en de smalle vorm van zingeving samen. Immers, als er betekenis wordt gegeven aan het menselijk leven en de eigen werkelijkheid, wordt het algemeen menselijke vermogen tot zingeving – de brede betekenis – gebruikt. Zingeving in de beperkte betekenis staat altijd in de context van de brede betekenis. Levensbeschouwing staat niet los van andere sectoren van cultuur en samenleving.

Maar wat is spel? Om maar met het meest voor de hand liggende misverstand te beginnen: ik gebruik spel niet als tegenhanger van ernst. Ik bedoel er dus niet mee dat religie maar een spelletje is. Het spel moet met overtuiging en ernst gespeeld worden. Dat er ook een relativerende knipoog kan zijn ('ik speel!'), doet niets af aan de inzet en concentratie waarmee gespeeld wordt.

Maar wat is dat ernstige spel dan? Zoals we in hoofdstuk 4 nog zullen zien, kan het begrip spel op veel manieren ingevuld worden. Gaat het om gezelschapsspel, of kinderspel, of sport-en-spel, of misschien machtsspelletjes? Ik hanteer een vrij simpele en algemene definitie. Spel is *het menselijk vermogen om tegelijk met twee of meer werkelijkheden om te gaan*.

In de voorbeelden die ik zojuist gaf, wordt dat vermogen gebruikt. Het gaat om een bepaalde toepassing van het brede vermogen tot zingeving. Dat gebeurt steeds in een andere context en met andere spelregels. Het menselijk vermogen om te spelen verdubbelt werkelijkheden of brengt dubbele bodems aan. Hoe mensen dat doen, komt nog aan de orde.

Religie zie ik als een bijzondere toepassing van het spelvermogen. In religies wordt een andere werkelijkheid opgeroepen. Gelovigen hebben vanuit hun eigen werkelijkheid een visie op de omgang met die andere werkelijkheid. In het verlengde hiervan omschrijf ik religie als *een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, een als heilig ervaren werkelijkheid aftasten, benoemen en benutten, om zo zin te geven aan de eigen menselijke werkelijkheid*. Die definitie bevat het woord 'heilig' dat ik omschrijf als *alles wat betrekking heeft op een aparte, uitzonderlijke, andersoortige, richtinggevende werkelijkheid die ervaren wordt als buiten en boven de mensen*.

Gelovigen kunnen die andere werkelijkheid ook wel ervaren als een dimensie van één enkele werkelijkheid, inbegrepen een directe omgang met het heilige. Ze kunnen echter ook zo onder de indruk zijn van het heilige dat ze juist het totaal andere van de heilige werkelijkheid benadrukken, tegenover de eigen realiteit.

Religie is een problematisch begrip en daarom moet ik er iets meer over zeggen. Mijn definitie van religie is er maar één uit vele. In de studie van godsdiensten circuleren twee soorten definities van religie, die overigens ook in mengvorm voor kunnen komen. Het ene type wordt substantieel genoemd omdat de definitie dan de nadruk legt op de aard – of substantie – van de werkelijkheid waarop religie zich richt. Mijn definitie heeft een substantiële kant. Ik heb daarvoor het woord heilig gebruikt, maar anderen spreken van een bovenmenselijke of bovennatuurlijke werkelijkheid. Soms spreekt men van een 'niet-empirische' werkelijkheid, dat wil zeggen dat die andere werkelijkheid niet met wetenschappelijke waarnemingen is aan te tonen. Dat zet religie direct tegenover wetenschap.

Ook wordt wel het woord transcendent gebruikt, als kenmerk van een werkelijkheid die boven de mens en de materie uitstijgt. Dat begrip heeft een connotatie die veel verder gaat dan bijvoorbeeld het woord 'heilig', omdat de

aard van het overstijgen zeer kan verschillen. Als bijvoorbeeld een gesprek gaat over iets wat gebeurd is of nog zal gebeuren, dan kan daar al het etiket 'transcendent' op geplakt worden, omdat het gaat over een werkelijkheid die op dat moment niet in de gesprekssituatie aanwezig is en alleen dankzij woorden wordt opgeroepen. Ook een kunstwerk kan transcendent zijn, omdat het een werkelijkheid oproept die de direct waarneembare overstijgt. Ik zal nog mijn voordeel doen met deze overeenkomsten.

Het andere type definitie wordt functioneel genoemd, omdat het iets zegt over wat religie doet, bijvoorbeeld antwoord geven op de laatste levensvragen. In mijn definitie zit naast een substantieel ('heilig') ook een functioneel element: mensen geven middels religie zin aan de eigen menselijke werkelijkheid. Met andere woorden: ook religie in de substantiële zin kan een functie hebben, alleen krijgt die geen plaats in een puur substantiële definitie.

Er doen zich twee problemen voor met het onderscheid tussen substantiële en functionele definities van religie. Het eerste probleem dat ontstaat, is dat de verschijnselen waar ze voor staan elkaar niet helemaal overlappen. Dat geeft verwarring als mensen het woord religie gebruiken en er uiteindelijk verschillende dingen mee blijken te bedoelen. Zo kan een definitie van religie als 'antwoord op de laatste levensvragen' strikt genomen ook op het gedachtegoed van het marxisme slaan, of op een levensvisie als het humanisme. Gezien het gedrag van voetbalfans is het zelfs mogelijk met deze definitie in de hand voetbal religie te noemen.

Het tweede probleem betreft het verschijnsel secularisatie. Nu kan secularisatie, zoals we verderop in dit boek nog zullen zien, op allerlei manieren gedefinieerd worden. Het gaat vaak om het afnemen of verdwijnen van het geloof in wat ik een 'heilige' werkelijkheid heb genoemd. Die kijk op secularisatie gaat dus impliciet uit van een substantiële religiedefinitie. De verwarring komt van de functionele definitie van religie, want daar kunnen, zoals we net zagen, verschijnselen onder vallen die – binnen die definitie – als religie bestempeld worden, zoals marxisme en humanisme. De ironie is dat zo twee levensbeschouwingen als religie benoemd worden die de 'heilige' werkelijkheid juist ontkennen. Het functionele zit erin dat ze antwoorden bieden op levensvragen zoals 'waartoe ben ik hier op aarde?'. Daarin komen ze overeen met vormen van substantiële religie. Hoe dan ook, bij gebruik van de functionele definitie kan niet meer zonder nadere toelichting gezegd worden dat 'religie' verdwijnt.

Mijn definitie mengt de twee types en maakt dus het verschil met vormen die niet cirkelen rond het heilige, en gaat anderzijds uit van het inzicht dat die andere vormen niettemin dezelfde functie kunnen hebben, namelijk zin geven aan de menselijke werkelijkheid. Secularisatie zou vanuit mijn substantiële religiedefinitie inderdaad omschreven kunnen worden als het verdwijnen van religie, maar het vermelden van de zingevingfunctie verwijst naar overeenkomstige vormen in eenzelfde levensbeschouwelijke categorie verschijnselen. Mijn mengvorm probeert dus zowel het substantiële verschil als de functionele overeenkomst een plaats te geven. Overigens zal de benadering van religie, macht en spel die ik in dit boek ontvouw aanleiding zijn om de verschillen minder en de overeenkomsten meer te benadrukken.

Er zit nog een ander definitieprobleem en dat betreft de termen religie en godsdienst. Ik zal religie en godsdienst als synoniemen gebruiken. Het Nederlands kent inderdaad twee termen, maar het onderscheid is onduidelijk. Sommigen zien religie als de meer algemene term, terwijl godsdienst daarvan dan een van de verschijningsvormen zou zijn, met als specifieke eigenschap dat de cultus rond God of goden centraal staat. Het onderscheid wordt echter erg betrekkelijk als we de twee termen in het Engels, Frans of Duits vertalen en alleen 'religion' of 'Religion' overblijft. Ik geef er de voorkeur aan geen onderscheid te maken tussen de twee termen, al zal ik vooral het begrip 'religie' gebruiken.

Eerder al viel de term 'levensbeschouwing'. De vraag rijst wat het verschil is met religie. Ik beschouw religie als een vorm van levensbeschouwing. Typerend voor religie als een eigen type levensbeschouwing is, zoals we al zagen, het vermogen een als heilig ervaren werkelijkheid te veronderstellen en vervolgens betekenis te ontlenen aan de betrokkenheid op die werkelijkheid. Er zijn daarnaast ook niet-religieuze of atheïstische levensbeschouwingen. Daarin ontbreekt die betrokkenheid op een heilige werkelijkheid, maar ze dragen op een andere wijze een wereldbeeld en een levensvisie aan. Soms is de wetenschap een belangrijke grondslag voor zo'n levensbeschouwing, zoals in het humanisme. Ook een ideologie als het marxisme kan tot een levensbeschouwing worden. In alle gevallen gaat het om zingeving. Het leven en de menselijke werkelijkheid worden beschouwd en wensbare dimensies van de werkelijkheid worden opgeroepen. Ik omschrijf een niet-religieuze levensbeschouwing als *een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, aftastend en benoemend zin geven aan de eigen menselijke werkelijkheid, zonder daarbij uit te gaan van een als heilig ervaren werkelijkheid*.

Ook hier spelen symboliek en macht een rol en daarin komen gelovigen en atheïsten overeen. De term 'atheïst' gebruik ik in de ruime zin van *iemand die alle religie afwijst als een illusie*.

Religie heeft in deze omschrijving een substantiële betekenis, niet een functionele, want daar zou de atheïstische visie ook onder vallen. Het gaat dus wat mij betreft bij het woord 'atheïst' niet alleen om de letterlijke betekenis van iemand die het bestaan van God ontkent, maar om de afwijzing van alle vormen van religie – in de substantiële zin, dus met de vooronderstelling van een heilige werkelijkheid. Ik gebruik atheïsme ook niet in de specifieke betekenis die Klaas Hendrikse hanteert in zijn boek 'Geloven in een God die niet bestaat: Manifest van een atheïstische dominee'. Zijn eigen atheïsme houdt in dat hij het werkwoord 'bestaan' niet bij God vindt passen, maar veeleer het werkwoord 'gebeuren'. Bij hem is God dat 'wat met mensen meetrekt'. Overigens: waar geen mensen zijn, gebeurt die God gewoon niet. Dat lijkt van hem een atheïst te maken, maar Hendrikses boek bevat een nogal stevige kritiek op atheïsten – in de zin van Godontkenners – omdat zij het werkwoord 'bestaan' wel blijven hanteren. Volgens Hendrikse geven ze een karikatuur van het christelijke godsbeeld en zitten ze met hun gedachten nog bij de middeleeuwse godsbewijzen.

Tenslotte: om redenen die hieronder nog aangevoerd zullen worden, zie ik weinig heil in het onderscheid tussen religie (of religiositeit) en spiritualiteit, ook al is het tegenwoordig trendy om spiritueel te zijn, in plaats van jezelf religieus te noemen. Spiritualiteit en religiositeit zijn voor mij synoniemen voor de persoonlijke houding die met religie in de praktijk samenhangt. Ik bedoel ermee: *religieuze houding, praktijk en ervaring*.

Voor wie?

Het boek is geschreven met de geïnteresseerde leek in gedachten. Er zit op enkele plekken een stevige dosis theorie in, die misschien bij eerste lezing afschrikt, maar die ook uitdaagt tot doordenking met het oog op de eigen situatie en visie. Vanwege de toepasbaarheid geef ik veel concrete voorbeelden. In hoofdstuk 10 staan 'doordenkvragen' bij ieder hoofdstuk, bedoeld voor eigen verwerking, voor individueel gebruik of voor leeskringen en gespreksgroepen. Ik heb ernaar gestreefd het boek bruikbaar te maken voor zulke groepen. Daarbij heb ik geput uit mijn ervaring met interactief doceren en mijn participatie in gesprekskringen. Het boek kan in één keer, maar ook in meer sessies besproken worden.

Ik heb geprobeerd zowel gelovigen als niet-gelovigen aan te spreken, én allen die zich niet tot een van die twee soorten zinzoekers rekenen. De spanning tussen het religieuze en het wetenschappelijke wereldbeeld houdt veel mensen bezig, of ze zichzelf nu als gelovige van enigerlei soort zien, of juist als ongelovige, of geen van beiden. Mijn verwachting is dat de problematiek van mijn boek herkenbaar zal zijn voor elk van die drie categorieën, ondanks verschillen in levensbeschouwing. Ik verbeeld me zelfs dat de uitweg die ik verken alle categorieën zinzoekers kan aanspreken. Het boek is bedoeld als een gids om een weg te vinden door een verwarrend landschap.

Aan mijn vakgenoten heb ik veel gedacht bij het schrijven, niet als doelgroep, maar omdat ik beïnvloed ben door wat ze hebben gepubliceerd over de zaken die ik beschrijf. Om de tekst licht te houden, zijn echter geen verwijzingen of voetnoten opgenomen. Wel wordt in de bijlage 'Verantwoording' kort verteld wat belangrijke bronnen zijn. Ik noem daar ook een aantal proefschriften waar ik als promotor bij betrokken was. Van mijn promovendi heb ik veel geleerd.

Het boek beantwoordt dus nadrukkelijk niet aan de eisen die aan een puur wetenschappelijke studie worden gesteld. Daarvoor is het te persoonlijk geschreven, meer als een te lang uitgevallen pamflet over een paar urgente punten in het publieke debat, dan als een verantwoorde weergave van de stand van zaken in mijn vakgebied. Ik heb dus ook geen poging gedaan alle relevante publicaties te verwerken.

Drie eigenwijsheden

Als het om de vakgenoten gaat, zeg ik er maar direct bij dat ik op drie punten van mening verschil met sommige van mijn collega's die over dezelfde problematiek onderzoek doen en publiceren.

Een eerste verschil heb ik al aangemeld, namelijk dat ik het woord spiritualiteit gebruik als synoniem van religiositeit. Dat vraagt om uitleg. Men is in mijn vak naar mijn smaak nog steeds te veel gefixeerd op achterhoedegevechten over de dood verklaarde God daarboven. In sommige versies mag die dan als de God in het diepst van mijn zelf herleven, en dat heet dan spiritualiteit. De tanende collectieve religie van de God-buiten-ons en de opkomende individuele spiritualiteit van de God-in-ons worden zo tegenover elkaar gezet. Deze benadering heeft natuurlijk wel iets elegants, want de secularisatietheorie (religie verdwijnt) wordt bevestigd, terwijl God toch gespaard wordt (spiritualiteit komt op). De Engelse sociologen Heelas en Woodhead noemen deze

verschuiving de 'spirituele revolutie'. Religie verdwijnt dan wel, maar er komt iets voor in de plaats. Zo krijgt iedereen gelijk.

Maar er zijn ook bezwaren te noemen. Ik definieer spiritualiteit liever niet als de tegenvoeter of de toekomstige vervangster van religie. De voorspellers van de spirituele revolutie gaan mij te veel uit van verschillen en te weinig van overeenkomsten. Ze benemen het zicht op continuïteit in de overgang van wat zij religie noemen tot wat ze als spiritualiteit labelen. Ook overdrijven ze de tegenstelling tussen groepsvormen en individuele vormen. Religie en spiritualiteit (gedefinieerd als te onderscheiden vormen) hebben mijns inziens meer gemeen dan zichtbaar kan worden als men gefocust blijft op de veronderstelde tegenstellingen tussen traditioneel en modern, tussen groep en individu, en tussen buiten en binnen. Religie blijkt nogal hardnekkig en laat zich maar moeizaam verwijderen uit wat als nieuwe spiritualiteit wordt gezien. Aan religies zat altijd al een spirituele individuele kant. Religie neemt bovendien moderne vormen aan. Ze laat zich niet naar het individuele zelf verbannen. De grens tussen binnen en buiten is lek. Ik gebruik spiritualiteit daarom als synoniem van religiositeit.

Uiteindelijk vind ik de vragen rond spel en macht veel interessanter dan de vraag naar de geldigheid van het religieuze wereldbeeld, juist omdat de gelovigen en de religiecritici minder ver van elkaar af staan dan men denkt en dan zij zelf denken. De vraag naar de rol van macht en spel bij het zin geven is in het debat veel belangwekkender dan die of God bestaat. Aandacht voor doelmacht en middelmacht trekt bijvoorbeeld de stekker uit het debat voor of tegen religie, omdat van achter de doelmachtreligie een ander soort religie tevoorschijn komt, namelijk die van de zachte middelmacht. Die neemt veel religiekritiek de wind uit de zeilen. Dat religie een spel is, wordt dan ook zichtbaar.

Een tweede verschil met sommige vakgenoten is dat ik minder overtuigd ben van de waarde van statistieken. Al gaan cijfers door voor 'hard' bewijsmateriaal, de opzet van de onderzoeken waardoor ze geproduceerd worden is nogal eens beperkend. Er is bovendien veel meer te zeggen over religie dan zich in cijfers laat uitdrukken. Een open gesprek met één enkele vertegenwoordiger van een levensbeschouwing levert vaak meer op dan duizend interviews aan de hand van enquêtevragen en voorgedrukte antwoorden. De Braziliaanse socioloog Rubem Alves hoorde ik eens zeggen, in een bespreking over het nut en onnut van statistisch onderzoek: 'je hoeft toch geen kist appels te eten om te weten hoe een appel smaakt?'.

Een derde verschil is dat ik niet zoveel op heb met de objectieve afstand die volgens sommigen bij wetenschap – ook in de studie van religie – hoort. Zeker in onderzoek van religie is het nuttig de tegenstelling niet op de spits te drijven en bewust om te gaan met de overgangszone tussen wetenschap en religie. Het begrip religie dankt zijn huidige betekenis immers vooral aan de tegenstelling met het natuurwetenschappelijke wereldbeeld. Dat is typisch een thema van de moderne tijd. Behalve verschillen zijn er echter tussen wetenschap en religie ook – soms verrassende – overeenkomsten. In de wetenschapsfilosofie zijn na en naast de positivistische opvattingen (objectief meten is weten, zoek de wetten in de werkelijkheid) andere visies ontwikkeld die rekening houden met subjectiviteit en de rol van de onderzoeker als betekenisgever. Wetenschap en religie zijn wel verschillende taalspelen, maar beide zijn zingevingspelen. Ook al worden er in de wetenschap striktere eisen gesteld aan de manier van kennisvorming dan in de religie, toch wordt in beide gevallen gewerkt vanuit onbewezen vooronderstellingen en met gebruik van symbolen. Ik denk dat, als we meer oog hebben voor de overeenkomsten dan voor de verschillen, het gemakkelijker wordt om zowel recht te doen aan de eisen van de wetenschap als aan de eigenheid van welke levensbeschouwing dan ook. Zo kan vermeden worden dat wetenschap en religie elkaar vertekenen en verketteren. Gezien de problemen waar we lokaal en globaal voor staan, is dat geen overbodige luxe. Dit boek is een oefening in deze aanpak.

Begrippen en definities

Atheïst	iemand die alle religie afwijst als een illusie.
Cultuur	het menselijk vermogen om betekenis te geven aan de werkelijkheid en aan alles wat met dat vermogen bedacht en gedaan wordt.
Doelmacht	macht die ten doel heeft zichzelf en de eigen machtsbronnen in stand te houden.
Harde macht	zie doelmacht
Heilig	alles wat betrekking heeft op een aparte, uitzonderlijke, andersoortige, richtinggevende werkelijkheid die ervaren wordt als buiten en boven de mensen.
Levensbeschouwing	een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, aftastend en benoemend zin geven aan de eigen menselijke werkelijkheid.
Macht	het menselijk vermogen om het gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil.
Metafoor	een helder beeld uit een bepaald bekend domein dat gebruikt wordt om een onduidelijke situatie in een ander domein op te helderen.
Middelmacht	macht die de machtsbronnen selectief gebruikt, ten dienste van het voortgaande verkennen van zingevingmogelijkheden en de voortgang van het leven.
Niet-religieuze Levensbeschouwing	een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, aftastend en benoemend zin geven aan de eigen menselijke werkelijkheid, zonder daarbij uit te gaan van een als heilig ervaren werkelijkheid.
Religie	een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, een als heilig

	ervaren werkelijkheid aftasten, benoemen en benutten, om zo zin te geven aan de eigen menselijke werkelijkheid.
Religiositeit	religieuze houding, praktijk en ervaring
Sacraal	zie heilig
Schema	een model (of script, of scenario) voor een gedachte, handeling of waarneming
Schemarepertoire	een set van samenhangende schema's
Spel	het menselijk vermogen om tegelijk met twee of meer werkelijkheden om te gaan.
Spiritualiteit	zie religiositeit
Transcendentie	kenmerk van een werkelijkheid die boven de mens uitstijgt.
Zachte macht	zie middelmacht

Stellingen

1. Mensen bewegen zich tussen de polen van structuur en vrijheid. Beide zijn onmisbaar.
2. Macht en spel vertegenwoordigen die polen.
3. Macht is het menselijk vermogen de vrijheid van anderen te beperken door hun gedrag te beïnvloeden, zelfs tegen hun zin.
4. Spel is het menselijk vermogen tegelijk meer werkelijkheden te bedenken en ermee om te gaan. Het moet in volle ernst gespeeld worden, maar het is speels van aard. Spel maakt een andere dan de structureel gegeven werkelijkheid mogelijk.
5. Zingeving speelt met betekenissen, symbolen en werkelijkheden. Slaat een zingevingspel aan, dan komen machtsprocessen op gang.
6. Machtsprocessen regelen het zingevingproces, en dat is handig. Machtsprocessen bepalen de uitkomst van de vrije zingeving; dat verbastert het resultaat en frustreert het zingevingspel.
7. In de marge krijgt het zingevingspel de beste kansen, omdat de macht daar gemarginaliseerd wordt.
8. Er is geen principieel of functioneel verschil tussen de werkelijkheden die gelovigen resp. ongelovigen oproepen. De tegenstelling is kunstmatig en wordt in stand gehouden door machtsdenken, dat overmatige nadruk legt op de ernst van het spel. Dat het spel een functie heeft versterkt de ernst.
9. Het zingevingspel dat God centraal zet laat God voor gelovigen bestaan als een serieuze mogelijkheid, zolang het 'God bestaat'-spel duurt. Atheïsten spelen het 'Het bestaat niet dat God bestaat'-spel. Beiden spelen hun spel veel te serieus.
10. Het slechte nieuws is dat waarheid een relatief begrip is, het goede nieuws is dat waarheid de doorslag geeft zolang het zingevingspel duurt.
11. In onze tijd neemt persoonlijke vrijheid toe, ten koste van structuur. Dat heeft voor- en nadelen. Een voordeel is dat er nieuwe kansen ontstaan voor het zingevingspel buiten de instituties. Secularisatie is een vloek voor de kerk, maar een zegen voor de religie.
12. Gelovigen en ongelovigen moeten zich samen inzetten voor een duurzame wereld, en dus vechten tegen armoede, geweld, vervuiling en levensbeschouwelijke conflicten, in plaats van tegen elkaar.

1. Religie

Waar komt religie eigenlijk vandaan en wat doet ze met mensen? Om deze vraag te beantwoorden, begin ik met een verhaal. Het is geschreven door Nobelprijswinnaar Gabriel Garcia Marquez. Het heet 'De mooiste drenkeling ter wereld'. Ik heb het samengevat en op enkele punten bewerkt. Om de stem van Marquez door mijn samenvatting heen te laten klinken, leun ik zwaar tegen zijn woordgebruik aan: de mooie taal is van hem. Ik werd op dit verhaal geattendeerd door de Braziliaanse godsdienstsocioloog Rubem Alves. In zijn Cadbury Lectures uit 1990 vertelt hij hetzelfde verhaal ook kort na, om het vervolgens te gebruiken als illustratie bij een heel ander betoog, namelijk over het belang van stilte, leegte en zwijgen.

Op basis van het verhaal van Marquez probeer ik, zonder de uiteindelijke verklaring te willen bieden, de vraag te beantwoorden waar religie vandaan komt en wat ze met mensen doet. Ik probeer te benoemen welke factoren een rol spelen en hoe die met elkaar de omstandigheden scheppen waaronder religie gedijt. We kijken mee met Marquez, alsof hij antropologisch veldwerk heeft gedaan en verslag doet van een interessante situatie. Het is fictie, maar het zou echt gebeurd kunnen zijn.

En al is het fictie, wat dan nog? De verhalen die gelovigen vertellen over het ontstaan van hun religie bevatten ook vaak fictieve elementen, al hebben gelovigen de neiging die verhalen letterlijk te nemen. Het zijn versies, zoals Marquez zijn versie geeft van het drenkelingenverhaal, en ik daar weer mee aan de gang ga en er mijn eigen versie van maak.

De mooiste drenkeling ter wereld

De kinderen van een vissersdorp aan een dorre kust zien op een middag hoe het lichaam van een uitzonderlijk grote man aanspoelt op het strand. Ze spelen een poosje op hun manier met de reusachtige dode, totdat een volwassene ziet wat ze aan het doen zijn en alarm slaat in het dorp. Mannen dragen de grote dode drenkeling naar het dichtstbijzijnde huis. Ze speculeren erover

waarom hij zo groot en zwaar is. Misschien is het zeewater in zijn botten getrokken. Of is hij doorgegroeid na zijn dood?

In het dorp zorgt de verdronken man voor beroering. Er worden mannen naar de buurdorpen gestuurd om te vragen of er iemand vermist wordt. De vrouwen ontfermen zich, zoals de gewoonte is, over het lichaam van de dode. Ze ontdoen zijn lijf van zeewier en schelpen, en dan kijken ze ademloos toe. Deze man had een volmaakt lichaam. Aan zijn gezicht zien ze dat hij zijn dood met trots gedragen heeft.

De vrouwen naaien van zeildoek een broek en van bruidslinnen een doodshemd. Terwijl ze daarmee bezig zijn, stellen ze zich voor hoe de man was toen hij leefde. Hoe lang ze ook naar hem blijven kijken, hij blijkt te groot voor hun verbeelding.

- *Wat zal zijn vrouw gelukkig zijn geweest met hem.*
- *Hoe zou zijn stem zijn geweest? Als het fluisteren van een briesje, of als het donderen van de branding?*
- *Ik denk dat hij de vissen uit zee kon halen door alleen maar hun naam te roepen.*
- *En als hij op zijn uitgedroogde land werkte, sprongen er spontaan bronnen op om de bloemen te bevloeien.*
- *Hij kende vast dat geheime woord waardoor een vrouw een bloem plukt en die in het haar steekt.*

Heimelijk vergelijken ze deze man met hun eigen mannen en één van hen verzucht:

- *Deze man kon in één nacht meer doen dan al onze mannen in hun hele leven.*

Ze moeten er allemaal om lachen, maar met een traan in de ooghoek. Zo dwalen ze door de doolhof van hun fantasie. Totdat de oudste vrouw, die met meer compassie dan passie naar de dode heeft gekeken, opmerkt:

- *Hij heeft het gezicht van iemand die Esteban heet.*

Esteban is de Spaanse naam van Stefanus, de eerste christelijke martelaar. Als 's avonds de mannen terugkomen uit de andere dorpen met het bericht dat daar niemand vermist wordt, halen de vrouwen opgelucht adem: 'Goddank, hij hoort bij ons!'.

Nadat het lijk is opgebaard, houden de vrouwen volgens de plaatselijke gebruiken hun nachtwake voor Esteban. Nu hij een naam heeft, wordt zijn leven ook concreter. De vrouwen zien voor zich hoe hij last heeft gehad van zijn lengte. Ze bekijken zijn gezicht en weten zeker dat hij geliefd was bij iedereen.

Ze beseffen tegelijk hoe onherroepelijk dood hij is. Een van de jonge vrouwen begint te huilen en de andere vrouwen volgen. Ze zingen de klaagliederen die ze van hun moeders geleerd hebben en improviseren nieuwe teksten op oude melodieën. Ze maken hun eigen Esteban-lied. En hoe meer ze huilen en zingen, hoe meer Esteban levend voor hen wordt. Bij het krieken van de dageraad leggen ze een zakdoek op zijn gezicht, zodat het licht hem niet zal hinderen.

De mannen zien het aan en mompelen: 'Vrouwengedoe'. Ze zijn lichtelijk jaloers op al die aandacht van de vrouwen voor de dode. Zíj willen het lijk nu zo snel mogelijk kwijt. Ter aarde bestellen is in dit dorp een ter zee bestellen, vanaf een hoog klif. Het is met recht een uitvaart. De mannen maken een lijkbaar van wrakhout en bevestigen er een oud anker aan zodat ze definitief van de dode af zijn. Ze willen het normale leven weer snel opvatten. Er moet nodig weer gevist worden. Maar de vrouwen treuzelen en drentelen. Ze zoeken allerlei ditjes en datjes en zusjes en zootjes om als relieken op de baar te leggen. Het lijkt wel of ze van de baar een draagbaar altaar willen maken, zoals voor een processie. De vrouwen verzamelen alle bloemen die ze kunnen vinden, tot in andere dorpen. De vrouwen van die dorpen voelen dat hier iets bijzonders gebeurt – en ze volgen hen nieuwsgierig. De mannen reageren geërgerd, totdat een van de vrouwen de zakdoek van Estebans gezicht haalt. Dan kijken de mannen op hun beurt ademloos toe. 'Wat een man!'.

Zo krijgt Esteban een vorstelijke uitvaart. Om hem niet als een wees aan de zee prijs te geven, worden uit de dorpelingen een vader en een moeder gekozen, broers en zussen, neven en nichten, zodat het hele dorp dankzij Esteban één grote familie wordt. Als het lichaam eindelijk terug zal worden gegeven aan de zee, besluiten de mannen het anker van de baar te halen – zodat Esteban kan terugkeren, als hij dat wil. Terwijl het lichaam naar het zeeoppervlak valt, houdt iedereen, zoals Marquez dat zo mooi zegt, gedurende een fractie van eeuwen de adem in.

Nooit zal het leven in het dorp meer zijn zoals het was. Voortaan bouwen de vissers hun huizen een maat groter, zodat Esteban, als hij komt, zonder zijn hoofd te stoten naar binnen kan gaan. Ze schilderen hun huizen in vrolijke kleuren. Ze graven naar bronnen op hun dorre land, zodat de kust het hele jaar door een bloemenkust wordt. En als een cruiseschip voor de kust langs vaart, ruiken de opvarenden de bloemengeur en de kapitein zal in veertien talen uitleggen: 'Dat, dames en heren, is het dorp van Esteban'.

Esteban en de marge

Waarom sprak dit verhaal mij aan? In het licht van wat we weten over het ontstaan van religies, biedt Marquez een staalkaart van relevante factoren en omstandigheden. Ook al lijkt het verzonnen, hij beschrijft een exemplarische situatie. De behandeling die de drenkeling krijgt, laat ons zien hoe een plaatselijke cultus ontstaat. Marquez heeft een situatie bedacht die alle elementen in zich heeft om bij de betrokkenen een religieuze ervaring op te roepen. Zijn verhaal laat zien wat mensen met religieuze ervaringen doen, maar ook wat religieuze ervaring met mensen doet.

De dorpsbewoners reageren op een geheel eigen wijze op de vondst van het lijk, vanuit een eigensoortige ervaring. Religie ontstaat bijna altijd uit een mengeling van toevallige gebeurtenissen en ingrijpende ervaringen, van welbevinden en onvolledigheid, van geluksgevoelens en tekortschieten, van tradities en een geheel eigen gebruik daarvan. Zelfs een dode blijkt in staat een ervaring van overmacht op te roepen, en een belofte af te geven van het goede leven. Of moet ik zeggen: juist een dode, zoals martelaren in allerlei religies hebben laten zien? Estebans naam is niet bij toeval gekozen. De dode Esteban bepaalt de vrouwen bij de grenzen van dood en leven. De routine van elke dag wordt door zijn komst evenzeer doorbroken als de eindigheid van het leven. Compassie wordt vervoegd met passie. Uiteindelijk wordt de geur van bloemen verspreid. De toekomst opent zich. Een cultus ontstaat in deze geur van heiligheid, zoals in alle religies van tijd tot tijd gebeurd is. Nog sterker: zo ontstaan religies, uit het bij elkaar komen van personen, gebeurtenissen, ervaringen, gevoelens, tradities en interpretaties. Zo ontstaan ook levensbeschouwingen in het algemeen, ook die van niet-religieuze aard.

Wie in dit verhaal gaat graven, komt meerdere betekenislagen tegen. Die zijn er niet noodzakelijk door Marquez ingelegd. Het betere kunstwerk suggereert betekenisdimensies voorbij de bedoeling van de maker. Ieder herschept zo het kunstwerk naar eigen inzicht, zoals iedere gelovige zijn traditie aan de eigen generatie aanpast.

Wat hier volgt vat mijn leesbevindingen met dit verhaal samen. Ik kijk door de antropologische bril naar deze situatie. Ik hoor echo's van inzichten en voorbeelden uit mijn vak. Laten we om dat helder te krijgen het verhaal wat meer van dichtbij bekijken. Ik doe dat in drie stappen. In deze paragraaf kijk ik naar de rol van de marge in het verhaal, in de volgende twee paragrafen verken ik de rol van lichamelijkheid en van symboliek.

Alles begint met spelende kinderen. Kinderen bevinden zich als beginners nog in de marge van de echte wereld van de volwassenen. Ze worden

nog niet voor vol aangezien en hoeven nog niet voluit mee te doen. De gewoonten van de volwassenenwereld moeten ze zich nog eigen maken. Als ze de drenkeling vinden, weten ze dan ook niet goed wat ze aantreffen en ze nemen op een vanzelfsprekende wijze het lijk op in hun spel. Ze zien de ernst van de situatie niet in, al spelen ze hun eigen spel ernstig. Een volwassene verstoort dat spel en maakt werk van de opmerkelijke vondst van de kinderen. Nu treden de heersende gewoonten van de volwassen wereld in werking.

Het begin van het verhaal heeft ook nog op een andere manier te maken met de marge van de volwassenensamenleving. Zoals de kinderen sociaal gesproken nog in de marge van die samenleving verkeren, zo is het strand een ruimtelijke marge tussen land en zee, tussen het bewoonde dorp en de onbewoonbare zee, aan de rand van deze visserssamenleving. Tegelijk is het de overgangszone naar de zee waar de mannen hun riskante beroep uitoefenen. Die zee is ook de begraafplaats, het terrein van de doden. Als de kinderen op het strand spelen, zijn ze sociaal marginale – nog niet volwassen – personen die zich ook ruimtelijk in een marge bevinden, tussen land en zee, thuis en werk, leven en dood.

De positie van de kinderen wijst op een algemener verschijnsel, waar ook volwassenen mee te maken kunnen hebben. Vanuit de marge – sociaal, ruimtelijk, in de tijd of een combinatie van die drie – verschijnt de 'normale' gang van zaken altijd in een ander, afstandelijk licht. Dankzij de marge kunnen bakens worden verzet, meestal alleen tijdelijk, soms blijvend. Zo kan een retraite ons van een afstand en daardoor anders laten kijken naar de dingen die ons bezig houden en tot nieuwe inzichten brengen. Elke vakantie kan die functie hebben, en zelfs een wandeling, al dan niet langs een strand.

Als het lijk het dorp is binnengedragen, zijn het volgens de lokale gewoonten de vrouwen die nu aan bod komen. Zoals de kinderen zich ten opzichte van de volwassenen in de marge bevinden, zo bevinden vrouwen zich op een andere manier in een marginale positie. Binnen een door mannen gedomineerde samenleving – en daar lijkt het hier om te gaan – nemen vrouwen normaal gesproken formeel een gemarginaliseerde positie in (informeel is er vaak meer ruimte). Hoe de verhoudingen in het onderhavige geval liggen, wordt verwoord als de mannen het gedrag van de vrouwen afdoen als 'vrouwengedoe'. Toch zorgt de uitzonderlijke situatie van de aanwezigheid van een lijk voor een omkering. De vrouwen van het dorp krijgen, zij het tijdelijk, de rituele regie in handen. Ze kunnen zich permitteren te treu-

zelen en de mannen te laten wachten. De vrouwen uit de andere dorpen herkennen dat er iets bijzonders aan de hand is en voegen zich bij hun zusters.

Zoals de kinderen, het strand en de vrouwen marginaal zijn ten opzichte van respectievelijk volwassenen, dorp en mannen, zo zorgt de vondst van de dode reus voor een wak in de tijd, een korte maar invloedrijke overgangsperiode in het dorpsleven. Ook in de marge van de tijd worden bakens verzet. Dat gebeurt naar aanleiding van een dode die in de overgang tussen leven en dood op zee is blijven drijven, zonder ritueel begeleid te zijn, kennelijk zelfs niet met een stuk zeildoek en een 1-2-3 in Godsnaam. De drenkeling zorgt ervoor dat het gewone leven stokt. In plaats van te gaan vissen, trekken de mannen naar naburige dorpen om te vragen of iemand vermist wordt. De vrouwen staken hun gewone bezigheden en gaan zich bezighouden met het lijk. Ze blijven er met hun nachtwake zelfs voor wakker, alsof door deze bijzondere gebeurtenis het onderscheid tussen dag en nacht, fundamenteel voor het tijdsbegrip, even wegvalt.

De drenkeling is niet alleen uitzonderlijk door zijn status als dode en als mysterieus slachtoffer van en uit de zee, maar ook nog eens als reus – die bovendien een bijzonder fraai lichaam heeft gehad. Zulke aparte eigenschappen maken de rand van de normale manier van leven niet alleen tot een broedplaats voor verhalen, maar heel vaak ook voor religie – en voor religieuze verhalen. Kennelijk is het ongewone en uitzonderlijke een katalysator voor zingeving. De dode reus blijkt zelfs te groot voor de verbeelding van de vrouwen. Door hem raken ze aan de basale levensvragen en aan menselijke tekorten. Waar de mannen zich nog prozaïsch bezighouden met verklaringen voor de zwaarte van het lijk, worden de vrouwen volgens het verhaal van Marquez poëtisch geraakt in hun diepste emoties. Ze zien van alles. De vrouwen weten bijvoorbeeld dat de drenkeling zijn dood met trots heeft gedragen. Zonder enig spoor van bewijs worden aan de dode wonderen toegeschreven. De vrouwen weten ook zeker dat de onbekende dode bij zijn leven een geliefd iemand was. De oudste vrouw weet, op zijn gezicht afgaand, zelfs hoe hij heet. Uiteindelijk moeten ook de mannen toegeven dat het hier om een uitzonderlijk iemand gaat: 'Wat een man!'.

Als later de drenkeling vanaf een hoog klif ter zee wordt besteld, valt opnieuw de nadruk op een ruimtelijke overgang tussen land en zee, alweer met een verwijzing naar de grens tussen leven en dood. Als iedereen 'gedurende een fractie van eeuwen' de adem inhoudt, lijkt het of de tijd even stil staat, zoals de adem stokt – eveneens aanduidingen van de marge en het buiten-gewone. In een fractie van tijd wordt men herinnerd aan het andere

uiterste: de eeuwen der eeuwen. Tegelijk verwijst de adem die stokt naar de smalle marge tussen dood en leven, met slechts een hartslag verschil.

Dat de marge zo vaak fungeert als bron van religie is een eerste constatering aan de hand van het verhaal van de mooiste drenkeling ter wereld. Al is het verhaal fictie, als schrijver heeft Marquez met zijn magisch realisme kennelijk oog voor het belang van de marges in de samenleving. Zijn verhalen moeten het er in belangrijke mate van hebben. De rand van het gewone leven noopt tot bijzondere gedachten en handelingen. Er gaat een perspectief open dat normaal gesproken niet zichtbaar is.

Marge en religie

Dat de werking van de marge niet alleen bepalend is voor de situatie die Marquez beschrijft, maar voor religies in het algemeen, is met een paar voorbeelden te verduidelijken. Het gaat me bij de voorbeelden die ik zal geven niet om het waarheidsgehalte van de verhalen of om de mate waarin die verwijzingen letterlijk genomen moeten worden. Het doet er dus net zo min toe – het andere uiterste – dat zulke verhalen, net als dat van Marquez, in ruime mate fictief kunnen zijn, ook al geven ze een aannemelijk beeld van de werkelijkheid. Wat primair telt is de symbolische betekenis. In verschillende religies bevatten de overgeleverde levensverhalen van hun stichters naar verhouding veel verwijzingen naar marginale situaties. Maar ook in de leer en de praktijk van een religie kunnen die situaties een rol spelen. Het kan gaan om de marge van de samenleving, maar ook ruimte en tijd kennen hun marginale situaties.

Het is allereerst opvallend dat godsdienststichters vaak afwijken van de samenleving van hun tijd en van de gevestigde religie. Ze kiezen zelf voor een marginale positie of worden gemarginaliseerd door de gevestigde religieuze en politieke leiders. Zo week Boeddha af van gangbare visies uit zijn tijd, met name door in het begeren een nieuwe verklaring voor het menselijk lijden te zoeken. Jezus voerde twistgesprekken met vertegenwoordigers van de religieuze elite van zijn dagen – die uiteindelijk meewerkten aan zijn publieke terechtstelling. Mohammed werd in Mekka gemarginaliseerd door de plaatselijke leiders, waardoor hij uiteindelijk naar Medina moest vluchten.

Als het om marges in de ruimte gaat, valt op hoe vaak in religies een woestijn dienst doet als plaats van inspiratie, buiten de bewoonde wereld, zoals voor Mozes, Jezus en Mohammed. In de verhalen van het Oude Testament betekenen de perioden waarin het joodse volk ontheemd is, zoals in Egypte en tijdens de Babylonische ballingschap, dat de religieuze verbeelding

extra gestimuleerd wordt. Soms wordt in verhalen over stichters benadrukt dat de stichter geen vaste woon- of verblijfplaats had, zoals in het geval van de Boeddha – die trouwens volgens de verhalen onderweg geboren is, in een tuin, toen zijn moeder voor de bevalling naar haar ouderlijk paleis reisde en het kind te vroeg ter wereld kwam. Jezus werd volgens het verhaal ook niet thuis maar op reis geboren, niet eens in een herberg, maar in een stal. Later moesten zijn ouders met hem naar Egypte vluchten. Hij zwierf rond met zijn discipelen. Mohammed bleef, nadat hij uit Medina in Mekka terugkeerde, in een tent wonen, aldus de overlevering.

Marges in de tijd spelen ook een rol, hetzij als een verblijf van veertig jaar (Mozes en het volk Israël) of veertig dagen (Jezus) in de woestijn, hetzij gedurende de nacht (Mohammeds visioenen). De jonge Boeddha, dan nog prins Siddharta, ontvlucht om middernacht het feest voor zijn pasgeboren zoon in zijn vaderlijk paleis. Als hij bij de grensrivier van het rijk van zijn vader komt, scheert hij zich kaal en draagt vanaf dat moment een oranje gewaad. Na zes jaar bereikt hij de verlichting, op zijn verjaardag, als de maan vol is. Hij sterft op zijn tachtigste verjaardag, bij volle maan. Steeds spelen grenzen in tijd en ruimte een markante rol, als om daarmee het grensverleggende initiatief van de hoofdpersoon te benadrukken.

Op soortgelijke wijze wordt het belang van marginale posities zichtbaar in de geloofsleer en de rituelen van de wereldreligies, of het nu om pelgrimage, kluizenaars of vasten gaat. Soms is het religieuze ideaal zich van 'de wereld' af te keren. Overgangen in het leven, zoals geboorte, huwelijk en overlijden, worden ritueel begeleid. In zulke rituelen speelt tijdelijke afzondering vaak een rol, als een onderbreking van het normale leven of als voorbereiding op de nieuwe levensfase die aanbreekt. Religies gaan heel vaak over grensverkeer, en gelovigen zijn soms per definitie grensgangers, langs de grens van dood en leven, en uiteindelijk tussen het menselijke en het goddelijke.

Zelfs de biografie van Karl Marx (1818-1883), de stichter van een niet- en zelfs antireligieuze levensbeschouwing, bevat opvallend veel verwijzingen naar de marge. In feite was hij een gemarginaliseerde stateloze politieke vluchteling, die binnen de Europese samenleving bij herhaling moest verhuizen. Zelf sprak hij van 'een lange slapeloze nacht van ballingschap'. Deze man schrijft over gemarginaliseerde arbeiders, die op allerlei manieren vervreemd zijn: van wat zij maken, van hun menselijke wezen, van hun medemensen en van zichzelf. Tegelijk heeft zijn visie op het ideale leven iets marginaals: 's morgens jagen, 's middags vissen, 's avonds veeteelt,

na het avondeten kritiseren, net wat ik wil, zonder ooit jager, visser, herder of criticus te worden'. Hij laat zich niet vastpinnen, en als de term Marxisme in zwang komt, is zijn reactie: 'wat mij betreft, ik ben geen Marxist'.

Interessant is nog te vermelden dat de antropoloog Victor Turner, die de thematiek van de marge uitputtend heeft verkend, zijn eerste boek over deze materie, 'The Ritual Process', schreef in een badplaats aan de Engelse zuidkust, op de grens tussen land en water, tussen de bewoonbare wereld en de niet te bewonen zee. Zelf zat hij tussen twee universitaire banen in, al weg bij de Universiteit van Manchester, en formeel nog niet aangesteld bij de Universiteit van Chicago.

Marges inspireren in velerlei contexten. De heidag of dag in het groen, zoals gepraktiseerd in organisaties, is daar een moderne vorm van. Ze schept afstand en daarmee perspectief en inspiratie.

Esteban en lichamelijkheid

Het verhaal van Marquez wijst op nog een andere kant van het ontstaan en bestaan van religie. Op allerlei manieren speelt lichamelijkheid een rol in het proces van zingeving dat zich in de marge van samenleving, plaats en tijd rond de drenkeling ontvouwt.

Dat begint al bij het feit dat het verhaal om een lichaam draait, en dan niet zomaar een lichaam, maar dat van een dode reus. Het lijk heeft een nadrukkelijke zwaarte. Bovendien wordt expliciet vermeld dat dit lichaam, nadat alles verwijderd is wat er zich in de zee aan gehecht heeft, uitzonderlijk mooi is. Als de vrouwen er tijdens de nachtwake omheen zitten, prikkelt het dode lichaam hun verbeelding.

Met dit lichaam als uitgangspunt, reconstrueren ze, vertrouwend op hun gevoel en intuïtie, wie en wat deze dode tijdens zijn leven geweest is. Ze zien voor zich hoe hij zijn lichaam heeft ingezet voor zijn werk, hoe hij zijn vrouw gelukkig maakte en hoe hij ook last had van zijn lengte. Ze vragen zich af hoe de stem van deze stille dode geklonken heeft. Ze stellen zich voor wat zijn lichaam vermocht in de seksuele omgang. Op al die manieren wekken ze zijn lichaam tot leven, tegen beter weten in, want er wordt hartstochtelijk gehuild en geweeklaagd. De man is immers zo dood als een pier. Maar dankzij hun verbeelding trekken ze de dode over de grens tussen dood en leven. De dode komt zo voor hen tot leven. Uiteindelijk moeten zijn ogen zelfs beschermd worden tegen het zachte licht van het ochtendgloren.

Het volmaakte lichaam van de dode groeit uit tot de mooiste drenkeling ter wereld. Zijn uitzonderlijk grote en fraaie lichaam spreekt de vrouwen aan in hun eigen lichamelijkheid. Hun vruchtbaarheid en seksualiteit markeren sowieso al hun identiteit. Ze zijn immers de onmisbare schakel in de continuering van de gemeenschap. Vrouwen hebben weet van voortplanting en daardoor kennen ze de grenzen van leven en dood. In de manier waarop ze de lijkwade maken, met gebruik van bruidslinnen, maar ook met zeildoek dat van het riskante mannenwerk afkomstig is, wordt dat expliciet gemaakt. Twee belangrijke overgangen in het leven, huwelijk en dood, komen in het doodshemd van de drenkeling bij elkaar.

De positie van de vrouwen verwijst nog op een andere manier naar lichamelijkheid. Als aanverwanten in de bloedverwantengroep van hun mannen hebben de vrouwen enige ervaring met het ergens bijhoren, en er toch niet echt deel van uitmaken, want aangetrouwd is overal ter wereld aangedouwd. Vrouwen die hun eigen familie verlaten en bij de familie van hun man gaan wonen – in veel culturen de gewoonte – ervaren die basisspanning tussen deel zijn en apart staan aan den lijve. Ironisch is dat zij door de inbreng van hun lichaam, en vooral hun baarmoeder, cruciaal zijn voor de continuïteit van de verwantengroep van de man, terwijl ze er van oorsprong geen deel van uitmaken. In de geslachtsdaad mogen ze fysiek ervaren dat ze versmelten met hun mannen, maar ook dat is een tijdelijke ervaring. De vergelijking tussen wat Esteban in één liefdesnacht zou kunnen, en wat hun mannen in hun hele leven seksueel teweeg weten te brengen, laat zien hoe de vrouwen op zichzelf teruggeworpen worden en daarmee weer apart staan, in de marge. Er wordt gelachen, maar met een traan in de ooghoek. De positie van de vissersvrouwen wordt gekenmerkt door een levenslange omgang met de ervaring van deel zijn en apart staan, en dat ook nog eens in een context waarin leven en dood centraal staan. Dan is het niet meer zo verwonderlijk dat zij in het ontstaan van de cultus rond de dode drenkeling een centrale rol spelen. Hun gemarginaliseerde plaats in de machtsverhoudingen van hun samenleving, in combinatie met hun lichamelijke rol, stimuleert hun zingevende activiteit.

Vrouwen zijn niet de enigen die in hun leven de basisspanning ervaren tussen erbij horen en op afstand blijven. Hun kinderen kunnen wat dat betreft hun eigen perspectief ontwikkelen. Zij ervaren voor de geboorte hoe zij deel uitmaken van het lichaam van hun moeder, maar ook hoe zij bij de geboorte daarvan los gemaakt worden. De moeder deelt in die ervaring van haar kinderen, omdat het ongeboren kind deel is van haar lichaam, hoewel het er

bij de bevalling van los wordt gemaakt. Omdat het kind niet tot haar eigen verwantengroep zal behoren maar tot die van haar man – wat meestal het geval is – klemt de scheiding (de partus) nog sterker.

De Engelse psycholoog Donald Winnicott (1896-1971) heeft benadrukt dat de dubbele ervaring van part zijn en apart staan aan het begin van elk mensenleven staat. Hij koppelde de zeer lichamelijke geboorte-ervaring aan het ontstaan van religie. Het kind moet zich losmaken van de moeder, maar blijft een leven lang verlangen naar geborgenheid en heelheid. Het ervaart de wereld als een tegenover, terwijl het zich tegelijk verbonden wil weten. Het zoekt dus naar middelen om de eenheid te herstellen en zo het gevoel te krijgen dat het erbij hoort. Die mogelijkheid bieden – onder andere – religies.

Dat dubbele, van part en deel uitmaken en toch apart staan, tot in de marge, is volgens een van mijn leermeesters, Jan van Baal (1909-1992), wat mensen gedurende hun hele leven typeert en waar religie door gevoed wordt. Hij zocht de oorzaak van het gevoel apart te staan in het menselijk vermogen om met behulp van symboliek na te denken over eigen leven en werkelijkheid. Dat schept afstand en werpt de mens terug op zichzelf. Maar het symbool is niet alleen de oorzaak, het is ook de remedie. Symbolen kunnen dienen om een bovenmenselijke werkelijkheid op te roepen waarmee men zich verbonden voelt. Religie is daarin overigens niet uniek. Kunst en spel kunnen volgens Van Baal ook die rol vervullen. Hoe dan ook, religie brengt zowel het apart staan als het verbonden voelen tot uitdrukking. Er is de kant van de onvolkomenheid, schuldbesef, zonde, begeren en het menselijk tekort. Tegelijk kunnen mensen dankzij de religie een gevoel krijgen van erbij horen en ertoe doen, van gezien worden, want men weet zich opgemerkt door de godheid. De band met het heilige lijft mensen weer in, soms letterlijk lijfelijk, zoals in religies waar trance en geestbezetting voorkomen. De ervaring erbij te horen wordt ritueel versterkt, vaak door iets met het lichaam van de betrokkenen te doen: dopen door onderdompeling, knielen, besnijden. Dan overwint de verbondenheid en ontstaat een gevoel van harmonie en van het paradijselijke. Het verbonden zijn wordt deel van de identiteit. Dat kan individuen overkomen, maar ook clans, zoals in het contact met vooroudergeesten, of een heel volk dat zich uitverkoren weet door de godheid.

Behalve op hun rol in de reproductie van het leven spreekt de drenkeling de vrouwen ook aan in hun seksuele verlangens. Dat seksualiteit in het verhaal niet ondergeschikt is gemaakt aan de functie voor de vruchtbaarheid blijkt uit de geamuseerde vergelijking die de vrouwen maken van de voor hen geheel virtuele viriliteit van de dode drenkeling met de reële prestaties van hun levende echtgenoten. Dat de drenkeling dood is, en dus ongevaarlijk, schept een veilige ruimte voor dit spel van vergelijken. Ondanks zijn huidige passiviteit herkennen de vrouwen een buitensporige potentie. Bij een reus hoort een reus-achtige fallus. Deze man brengt iets speciaals mee. Hem wordt een extra dimensie toegeschreven. Hij kent zelfs het geheime woord waardoor een vrouw een bloem in het haar steekt. De cultus rond Esteban heeft ook erotische wortels.

> *De redenering dat vrouwen een speciale band hebben met het religieuze wordt waarschijnlijker als we kijken naar andere religieuze contexten. Het is opvallend dat veel religies weliswaar door mannen geleid worden, maar door een meerderheid van vrouwen bevolkt worden. Vooral in de eerste fase van een nieuwe religie, als ze nog meer beweging dan institutie is, zijn het vaak vrouwen die de eerste gelovigen zijn. Soms is het een vrouw die aan het begin staat van zo'n beweging. Het geheel aan lichamelijke ervaringen dat ik zojuist beschreef, zou kunnen verklaren waarom vrouwen zich gemakkelijker tot een religie wenden dan mannen. In Brazilië bestaat het gezegde 'religião é coisa de mulher': religie is iets van vrouwen.*

Als blijkt dat de drenkeling niet in een van de andere dorpen vermist wordt, lijven de vrouwen hem bijna letterlijk in. Ze danken God: hij hoort bij ons. Hij heeft dan al een naam gekregen, is niet langer anoniem. In een latere fase wordt hij zelfs deel van de verwantengroepen die de dorpssamenleving vormen. Hij is weliswaar niet voortgekomen uit de moederschoot van een van de oudere vrouwen, maar hij krijgt adoptief een moeder en een vader. Hij wordt door het collectief geadopteerd, zodat hij familie wordt. Aangespoeld als een naamloze vreemde vindt hij een thuis. Tegelijk maakt hij zo, via zichzelf, van alle dorpelingen verwanten. De cultus rond Esteban maakt van het dorp een eenheid van broeders en zusters in dit geloof. Zelfs de kapitein van het cruiseschip weet uiteindelijk dat het dorp naar Esteban wordt genoemd. Esteban is het logo, de icoon van het dorp.

Opmerkelijk is dat de mannen er eerst wat onwennig omheen staan en lopen, maar zich uiteindelijk gewonnen geven en deel gaan nemen aan het

rituele spel. Ze erkennen de meerwaarde van deze dode man. Dat uiten ze door, tegen de redelijke wetten van de zwaartekracht in, het anker weg te halen van de lijkbaar. Zo iemand mag terugkeren. Speciaal voor hem wordt voortaan zelfs de hoogte van de deurposten aangepast.

Lichamelijkheid is de constant aanwezige aanleiding om de eindigheid van het leven te overdenken. Zo zwoegt het mannelijke lichaam in de visserij, terwijl het vrouwelijke de barensnood kent. In het zware lichaam van de dode reus herkennen mannen en vrouwen de zwaarte van het bestaan. Dat voedt de verbeelding en het prikkelt tot verlokkende omkeringen. Er komt zicht op alternatieven. Die zijn niet zelden van religieuze aard.

Lichamelijkheid en religie

In het algemeen speelt het lichaam een belangrijke rol in religies. Zoals de verwijzingen naar de marge in het verhaal van de drenkeling aangevuld konden worden met voorbeelden uit de religies, zo blijkt wat over lichamelijkheid is gezegd van ruimere toepassing dan alleen op de cultus rond Esteban. Alle religies hebben het menselijke lichaam geduid en een plaats gegeven.

De manier waarop gelovigen hun lichaam gebruiken, vertoont een grote variatie. Nagenoeg alles wat mensen met hun lichaam kunnen doen, heeft wel in een of andere religie een plaats gekregen. Dat is gebeurd met gebruikmaking van alle uitersten en de volledige bandbreedte van alle denkbare spectra, te veel om op te noemen. Als een religieuze ervaring lichamelijk van aard is, wordt de realiteit ervan aanzienlijk groter. Verschillende religies kennen een praktijk van vervoering, visioenen, mystiek en trance, waardoor mensen aan den lijve ervaren dat ze deel hebben aan de godheid of het goddelijke.

In alle godsdiensten gebruiken mensen hun lichamen in rituelen om voorgeschreven houdingen aan te nemen. Rituelen vragen sowieso de inzet van het lichaam, het meest extreem – en uitzonderlijk – als mensen geofferd worden. Uiteenlopende rituelen besturen het lichaam steeds weer op een andere, onderscheidende manier. Handen kunnen worden gevouwen, maar ook met de palm naar boven uitgestoken worden. Armen kunnen gestrekt omhoog gehouden worden, maar ook vooruit wijzen. Ogen kunnen gesloten worden of geopend blijven. Gelovigen kunnen gaan staan, maar ook knielen of zich languit op de grond uitstrekken. Er zijn in het hindoeïsme ascetische mannen, sadhoes, die mediteren door langdurig op één been te staan.

In het jodendom geldt de besnijdenis van jongetjes als een teken van het verbond met God. Maar besnijdenis komt ook elders voor. Zelfs als het ongeveer om dezelfde ingreep gaat, is de betekenisgeving nog zeer verschillend. Besnijdenis van jongens op latere leeftijd, zoals ik die bij de Wagenia in Kongo heb bestudeerd, kan aangeven dat er iets belangrijks verandert in het seksueel gedrag van de jongen en daarmee in zijn rol in de samenleving.

Maar het lichaam staat ook voor de eindigheid van het leven. Op allerlei wijzen is in religies onderscheid gemaakt tussen het lichaam en de ziel, of zelfs een meervoud aan zielen. De beperktheid van het lichaam kan niet alleen worden overwonnen in de onsterfelijkheid na de dood, maar ook aan het einde van de tijden. Zo kan de eindigheid van het leven worden ontkend. De ziel is consequent superieur aan het lichaam. Reïncarneren is terugkomen in een lichaam, in een nieuwe fase op weg naar de verlossing uit dat lichaam. Voor anderen is de wedergeboorte al tijdens dit ene leven mogelijk. Opstanding is de bevrijding van het lichaam uit de beperking van de dood.

Het lichaam kan staan voor de menselijke idealen, zoals het evengoed de zondigheid en de begeerte kan verbeelden. Soms wordt het lichaam verheerlijkt als goddelijke schepping en als een tempel, en soms wordt het verguisd als tijdelijk en tekortschietend onderkomen. Disciplinering van het lichaam komt veel voor, zoals bij het vasten. In christendom en islam komt rituele zelfkastijding voor. Ascese en mystiek brengen eigen manieren van religieuze omgang met het lichaam met zich mee. Verlossing of verlichting kan primair verlossing van het eigen lichaam zijn.

En dan is er natuurlijk ook een religie waarin het lichaam van de stichter genuttigd wordt, volgens de ene stroming letterlijk, volgens de andere symbolisch, maar de centrale positie van dat verlosserslichaam is voor beide stromingen overduidelijk: 'Dit is mijn lichaam, neem, eet'.

Op al deze en nog veel andere manieren speelt lichamelijkheid een rol in religies en hun ontstaan. De mensen in het dorp van Esteban zijn in dat opzicht oermenselijk.

Veelbetekenende symboliek

Naast de marginale situatie en de lichamelijkheid vormt in de derde plaats symboliek een belangrijke bron voor religieus ervaren en denken. Voordat ik dat laat zien aan de hand van het Esteban-verhaal, maak ik wat algemene inleidende opmerkingen. Symboliek verleent een extra dimensie aan de bete-

kenistoekenning. Symbolen hebben namelijk de interessante eigenschap dat zij niet bij zichzelf blijven, maar verder wijzen. Ze staan behalve voor zichzelf ook nog voor iets anders. Omdat ze verwijzen, suggereren ze altijd een tweede betekenisdimensie. Ze wijzen boven zichzelf uit en maken dus transcendentie mogelijk, letterlijk het overstijgen. Dankzij het symbool valt met betekenissen te spelen en heeft de mens weet van transcendentie. Het is het voornaamste gereedschap in de rugzak van zinzoekers.

Het spel van de symboliek wordt zichtbaar in de keuze van wat als symbool dient en in de betekenis die eraan gehecht wordt. Een vlag is in wezen een lap textiel aan een stok, maar die prozaïsche combinatie kan een heel andere betekenis krijgen, bijvoorbeeld vaderlandsliefde. De kleuren, banen en tekening in de vlag voegen extra betekenissen toe. Een symbool dwingt automatisch en vanzelfsprekend tot een denken in de twee lagen van symbool en betekenis.

Om het nog iets ingewikkelder te maken: er kan ook sprake zijn van meer dan twee betekenislagen, wanneer meer dan één extra betekenis zich aandient. Bij een Nederlandse vlag kan verwezen worden naar nationalisme, maar evengoed ook naar Hollandse nieuwe. En als de vlag halfstok hangt, dient weer een andere betekenis zich aan. In alle gevallen wordt aan de werkelijkheid van het symbool-op-zich een dimensie toegevoegd. Dat andere waar het symbool voor staat, kan onzichtbaar, abstract, afwezig, toekomstig of wenselijk zijn. Het symbool maakt dat andere zichtbaar, concreet, aanwezig, present of vervult het. Een oranje vlag had in het Nederland van de Tweede Wereldoorlog al die aspecten in zich.

Dankzij de extra dimensie en de betekenislagen vormen symbolen het voornaamste religieuze gereedschap, want in religies gaat het vaak om het spelen met de mogelijkheid van het onzichtbare, abstracte, afwezige, toekomstige of wenselijke. Symbolische voorwerpen of rituele handelingen verwijzen in de religieuze context naar wat heilig is. Juist door hun verwijzende karakter zijn symbolen zeer geschikt om ervaringen met het sacrale tot uitdrukking te brengen. Zo wordt het heilige zichtbaar, concreet, aanwezig, present gesteld of vervuld. Dat beperkt zich niet tot de kennis van het heilige. Als sacrale symbolen eenmaal in het leven zijn geroepen om het heilige weer te geven, kunnen ze ook dienen om het sacrale op te roepen. Het heilige komt dichterbij, wordt beschikbaar gemaakt. Het symbool kan zelfs letterlijk genomen worden, alsof het echt datgene is waar het voor staat.

Op onze Italiaanse vakantie komen we in Tolentino, waar we de kerk van de Heilige Nicolaas bezoeken, niet onze St. Nicolaas van 5 december, maar een Augustijner monnik die in de dertiende eeuw in Tolentino leefde. De kerk is een pelgrimsoord. De heilige is in de crypte begraven. Bij de kerk hoort een grote winkel van religieuze artikelen. Daar zijn o.a. gezegende stukjes brood, panini benedetti, te koop, kleine crackertjes in een zakje, met daarop een afbeelding van de heilige Nicolaas in het gezelschap van de Heilige Maagd en het Jezus-kind. Het verhaal dat erbij hoort is dat de heilige op een bepaald moment in de vastentijd ernstig ziek was en om genezing bad tot Jezus en Maria. Op de vierde zondag van de vasten verschenen die aan hem, samen met Augustinus. Maria gaf hem volgens het verhaal de opdracht een stukje brood in water te dopen en op te eten. Zo herstelde Nicolaas van zijn ziekte. De stukjes brood die nu verkocht worden herinneren aan die gebeurtenis, en zijn er dus symbool van. Tegelijk is de suggestie dat de geneeskracht ook nu aanwezig is. Jaarlijks worden op de vierde zondag van de vastentijd stukjes brood gezegend en uitgedeeld.

Het symbool dat het heilige of de heilige vertegenwoordigt, kan ritueel aangesproken worden. Zo kan er mee worden onderhandeld, een offer is mogelijk, een spel van geven en nemen kan op gang komen. Met symbolen kan alles gedacht en ervaren worden, ook het heilige. Dat het heilige niet door wetenschappelijk onderzoek kan worden aangetoond, doet er niet toe, want symboliek stelt het present. Het hoeft alleen maar gedacht te worden. Alles wat men nodig heeft is een bruikbaar symbool en minstens één extra betekenis in de toegevoegde betekenislaag. Dat symbolen meer en uiteenlopende betekenissen kunnen hebben, vergroot hun religieuze toepassingsmogelijkheden. Zonder het menselijk vermogen om symbolen te maken en te gebruiken zouden er geen religies zijn.

Ik heb tot nu toe het dubbele en veelbetekenende van symboliek vooral laten zien in de relatie tussen een symbool en zijn betekenis. Maar we komen nog meer betekenislagen tegen als we niet alleen letten op losse symbolen, maar ook op de onderlinge samenhang tussen symbolen, inclusief de betekenissen die juist vanuit die samenhang als een extra meekomen. Zo verwijzen de panini van de Heilige Nicolaas indirect naar de hostie van de mis. Dankzij samenhangende symbolen wordt ordening aangebracht in wat anders betekenisloos en onbeheersbaar zou zijn. De manier waarop mensen met symboliek spelen, is het gemakkelijkst op het spoor te komen door te letten op het gebruik van die samenhang tussen symbolen. Die brengt sys-

teem in wereldbeelden. Het gaat dan alweer vaak om alternatieven en onderlinge tegenstellingen.

> *Een kerk is een gebouw, maar ze staat ook voor de parochie of gemeente die er samenkomt. Als die kerk zo gebouwd is dat de ramen klein en hoog geplaatst zijn, dan wordt symbolisch aangegeven dat er een tegenstelling is tussen de kerkgemeenschap en de wereld daarbuiten. Men noemt het kerkgebouw een hut om in te schuilen: 'En er zal een hut zijn tot een schaduw des daags tegen de hitte, en tot een schuilplaats en een toevlucht tegen stortbui en regen' (Jesaja 4:6, NBG-vertaling). Zijn de ramen laag en groot, dan is de betekenis: wij zijn open naar de buitenwereld. De architectuurkeuze verwijst naar de theologievoorkeur.*

Soms wordt een tweetal symbolen aangevuld met een derde symbool, als een overbrugging van de tegenstelling. Dan wordt eerder in drieën dan in tweeën gedacht. Zo wordt in de christelijke geloofsleer de tegenstelling tussen God en mens op allerlei manieren symbolisch tot uitdrukking gebracht, waarbij de figuur van Jezus de bemiddelende plaats inneemt. Het ritueel van mis of avondmaal geeft hier symbolisch vorm aan. God, mens en Jezus kunnen ingepast worden in een systematische visie doordat ze op een symbolische manier aangeduid worden. Vaak worden daar verwantschapstermen voor gebruikt: vader, zoon, kinderen, broeders en zusters. Ook de christelijke religieuze kunst heeft de tweeslag God-mens, die via Jezus een drieslag wordt, vaak verbeeld.

De samenhang tussen symbolen kan ook de vorm aannemen van oorzakelijkheid. Twee symbolen kunnen zich tot elkaar verhouden als oorzaak en gevolg. De christelijke rituele symboliek van biecht, eerste communie of belijdenis geeft toegang tot een andere rituele symboliek: de mis of het avondmaal.

Verhalen zoals dat van Marquez, maar ook verhalen die tot de heilige schriften van de religies behoren, zijn te lezen vanuit het gebruik dat men van onderling samenhangende symbolen maakt. Zo'n leeswijze maakt ook duidelijk dat een verhaal zo kan lopen dat er een verschuiving plaats vindt van het ene symbool of de ene betekenis naar een andere – die duidelijk verschillend is.

Zacheus

Het christelijke verhaal uit Lukas 19 over Jezus en Zacheüs, een hoofdtollenaar, is een goed voorbeeld. De auteur speelt op een geinige manier met situaties en betekenislagen. Vermoedelijk is dit verhaal eerst honderd keer doorverteld en steeds mooier geworden, voordat het op schrift werd gesteld. Er moeten veel vertellers plezier aan hebben beleefd.

Zacheüs woont in Jericho, een belangrijke handelsstad. Als corrupte belastingpachter, die in feite zijn eigen tarieven vaststelt, is hij bepaald niet populair bij de inwoners en de passerende handelaars. Zacheüs is dan wel rijk, maar als uitbuiter wordt hij sociaal gemarginaliseerd. In rechtszaken mag hij als tollenaar niet optreden als getuige, en een bedelaar mag niets van hem aanpakken. Hij wordt gezien als collaborateur van de bezetter, want dankzij zijn werk financiert de belastingbetaler zijn eigen onderdrukking door de Romeinen. Een ironisch detail is dat de naam Zacheüs o.a. 'de rechtvaardige' kan betekenen.

Als Jezus, rondzwervende leider van een gemarginaliseerde religieuze beweging, Jericho bezoekt, is hij op doortocht naar zijn levenseinde in Jeruzalem. Zacheüs wil hem zien, om te weten te komen wie hij is. Een van Jezus discipelen is nota bene een ex-tollenaar. Omdat Zacheüs volgens de verteller klein van stuk is, ziet hij niets. Impliciet kan in het verhaal ingelegd worden dat er natuurlijk niemand was die deze kleine man wel even door liet om vooraan te gaan staan, want een tollenaar is sociaal melaats.

In het verhaal ervoor gaat het overigens ook om een man die langs de weg staat en Jezus niet kan zien, maar dat komt doordat hij blind is. De verhalen vertonen deels een overeenkomstige structuur.

Zacheüs rent dan volgens de verteller voor de stoet uit en klimt in een vijgenboom. Dat is een lage boom, met sterke takken, dus een mooie klimboom. Afhankelijk van het seizoen heeft deze boom bovendien grote bladeren. Zacheüs kan zich dus verstopt hebben voor Jezus en iedereen. Zo kan hij Jezus zien, zonder zelf gezien te worden.

Maar Jezus ziet hem, spreekt hem volgens het verhaal zelfs aan bij zijn naam, en vraagt hem vlug naar beneden te komen, want 'vandaag moet ik in jouw huis verblijven'. Zacheüs komt dan meteen naar beneden en ontvangt Jezus 'vol vreugde' in zijn huis. Het volk mort, want hoe kan Jezus omgaan met die corrupte collaborateur?

Zacheüs kondigt vervolgens aan de helft van zijn bezit aan de armen te geven. De afpersingen die hij op zijn geweten heeft zal hij viervoudig vergoeden. Jezus zegt dan dat ook Zacheüs een zoon van Abraham is, en

re-integreert hem dus in het joodse volk. Jezus zegt van zichzelf dat hij gekomen is om te zoeken en te redden wat verloren was.

Het wemelt van de omkeringen in dit verhaal en ze worden door de verteller in de eerste helft ook zo voorbereid dat ze in de tweede helft plaats kunnen vinden. De verhaalhelften zijn daardoor elkaars spiegelbeeld en contrast, met Jezus' uitnodiging aan Zacheüs als keerpunt. Het is dus een literair, gestileerd stuk met een boodschap, geen getuigenverslag.

Kortom, de onzichtbare anonieme Zacheüs wordt bij zijn naam geroepen en tevoorschijn gehaald. Eerst kon hij Jezus niet zien, maar vervolgens is die zijn gast. Dat Zacheüs klein van stuk is, vormt een onmisbare schakel in het verhaal. De voornaamste omkering is dat de schurk uiteindelijk zijn naam eer aandoet: de rechtvaardige. Het afpersen wordt goedgemaakt door viervoudig te vergoeden. Zacheüs was gemarginaliseerd, maar Jezus zet hem in het midden en zorgt voor maatschappelijke rehabilitatie. Uiteindelijk gaat het om de omkering die Jezus en zijn beweging teweeg willen brengen: wat verloren is redden.

Zo zijn ook omkeringen een plaats te geven, zoals die van dood naar leven, van eindigheid naar voortgang. In het christendom vormen het sterven van Jezus en zijn opstanding, van kruis tot open graf, zo'n verhaallijn met een radicale verandering. Als symboliek op deze samenhang bekeken wordt, moet dus ook iets duidelijk worden over de gang van een verhaal.

Verhalen die in religies verteld worden, zijn vaak voertuigen van een symboliek die mensen aanspreekt. Zo'n verhaal kan een antwoord bieden op de vraag naar het eerste begin van de wereld, van de mensheid, en van de eigen religie. De verhalenvertellers spelen met symbolen en betekenissen en weten vrij goed wat wel en niet aanslaat. Als het verhaal wordt doorverteld, kunnen andere accenten gelegd worden. Dat proces vertraagt zodra het verhaal op schrift wordt gesteld, al zijn ook dan nog allerlei interpretaties mogelijk.

Omdat er iets gebeurt met de mensen in het verhaal, kunnen de lezers en toehoorders zich eraan spiegelen. De dubbele bodems van de verhalende symboliek sluiten bijna altijd goed aan op de ervaring van mensen en vooral op de veranderingen die zij ondergaan of nastreven. De wijzigingen zijn uit het leven gegrepen, ook als ze de 'normale' werkelijkheid totaal omkeren en bijvoorbeeld een nieuwe hemel en een nieuwe aarde aankondigen. Gezien hun symbolische karakter zou het echter een vergissing zijn de verhalen letterlijk te nemen, als geschiedkundige verslagen. De rijkdom van de symbo-

liek zou dan buiten beeld raken, wat de verhalen kaler maakt. De verhalen zijn ook meestal niet bedacht om geschiedenis te beschrijven. Soms zijn ze verteld puur om het plezier van het bedenken en vertellen. Dat speelt ook mee als ze worden doorverteld.

Esteban en symboliek

Laten we zien, na deze inleidende opmerkingen over veelbetekenende symboliek, welke rol die vervult in het verhaal van Marquez. Om de werking van symboliek in Marquez' verhaal duidelijk te maken, onderscheid ik drie contexten, met eigen symbolenparen en bijbehorende verschuivingen. Het gaat me achtereenvolgens om ruimte en tijd, de sociale relaties, en de figuur van Esteban.

Eerst dus ruimte en tijd. De wereld van de mensen in het vissersdorp kent eigen ordeningen die uit tweeslagen, en soms uit drieslagen, zijn opgebouwd. De plaats van handeling bestaat ruimtelijk uit de drie horizontale sectoren van zee, strand en land, aangevuld met een verwijzing naar het verticale: een hoog klif. Op de achtergrond spelen de tegenstellingen natuur versus cultuur en werken versus wonen een rol. Een verschuiving die zich in het verhaal voordoet is gebaseerd op de tegenstelling dorre kust versus bloemenkust, waarmee de overgang van droogte naar waterrijke bronnen te maken heeft. In het tijdsbestek waarin het verhaal speelt, is de tegenstelling tussen dag en nacht van belang, vooral door de nachtwake die een omkering is van het normale slapen en passief zijn gedurende de nacht. Een andere afwijking van het normale tijdsbesef is dat de gewone taken van elke dag er even niet toe doen. Dat de gebeurtenissen – heel klassiek – binnen het bestek van ongeveer 24 uur plaatsvinden, versterkt het gevoel van een dramatische, ingrijpende verandering.

Wat de sociale relaties betreft, is de mensenwereld op een paar manieren dubbel ingedeeld. Kinderen onderscheiden zich van volwassenen, en vrouwelijke volwassenen onderscheiden zich van mannelijke volwassenen. Zo ontstaan drie categorieën mensen: kinderen, vrouwelijke en mannelijke volwassenen. Een minder belangrijk sociaal onderscheid wordt gemaakt tussen het eigen dorp en de andere dorpen. In het begin draait het verhaal om de kinderen. Tussen mannen en vrouwen lijkt zich vervolgens een kleine machtsstrijd af te spelen, die in het voordeel van de vrouwen beslecht wordt: zij regisseren uiteindelijk het uitvaartritueel rond de reus Esteban. De mannen geven zich gewonnen. Dat is een andere verschuiving in het verhaal, waarbij machtig en machteloos de onderliggende tegenstelling vormen.

Parallel daaraan wordt de machteloze dode symbolisch een machtige levende. Sociaal gesproken is er nog een andere verschuiving, namelijk die van een onderscheid langs biologische verwantschapslijnen naar een kunstmatige nieuwe verwantschap van iedereen met iedereen, met Esteban als verbindende schakel, een 'missing link' op zich. Er ontstaat een gemeenschapsgevoel dat onderlinge scheidslijnen te boven gaat. Zelfs de andere dorpen, althans de vrouwen die er vandaan komen, delen in dat gevoel.

Ook rond de figuur van Esteban speelt het verhaal met tegenstellingen. Voordat het verhaal begint, is hij al verschoven van actief zwemmend, via de verdrinkingsdood, tot passief drijvend. Hij is in zijn eentje een levensgrote paradox. Hij is er, maar hij is er niet meer. Als persoon wijkt hij af van het normale, door zijn intrigerende lengte en zwaarte, maar zijn voornaamste eigenschap is dat hij dood is. Hij is een indrukwekkende reus, maar absoluut niet meer bedreigend. Hij wordt niet letterlijk levend gemaakt, maar gaat wel leven voor de mensen. Zijn absolute passiviteit, zijn afwezigheid, zijn teloorgang stimuleren de zingeving. Een drenkeling, maar wel de mooiste ter wereld. Deze reus wordt in de handen van de vrouwen zo mak als een lammetje. De gang van het verhaal brengt hem van de pool van de dood naar die van het leven. Hij krijgt zijn menselijk lichaam terug, nadat het is ontdaan van de verhullende aangroei van zeedieren en wier. Van lelijk en vuil verschuift hij naar mooi en schoon. De vrouwen situeren hem aan de gunstige kant van de tegenstellingen die ze kunnen bedenken: mooi, succesvol, gelukkig, viriel, geliefd. Hun reacties verschuiven navenant tussen lachen en huilen, passie en compassie. Het is alsof ze een collectieve Pietá ensceneren. Zelfs als Esteban weer aan de zee is toevertrouwd, waardoor de cirkelbeweging door de landschappelijke ruimte (zee – strand – dorp – klif – zee) voltooid is, houden mensen rekening met zijn terugkeer. Daardoor negeren ze de cirkel en maken hun verwachting lineair. Hij is van passief nu potentieel actief geworden. Daarmee wint, binnen de tegenstelling dood versus levend, het leven het van de dood. De lijkbaar wordt dienovereenkomstig een processiebaar. Symboliek brengt heel wat teweeg.

Mythe en symboliek

De verhaaltechniek waarbij, uitgaand van tegenstellingen, er een verschuiving optreedt van de ongewenste naar de gewenste pool, komt veel voor in religieuze verhalen. Het verhaal van de mooiste drenkeling is fraaie literaire fictie, een spel met plausibele verzinsels, maar het zou evengoed onderdeel

kunnen zijn van de heilige teksten van een religie. Er zijn talloze beschrijvingen van heiligenlevens met een overeenkomstige structuur.

Ik gebruik tot nu toe het woord 'verhaal', maar ik zou ook 'mythe' hebben kunnen schrijven, want een mythe is, volgens de omschrijving van Van Baal, religieuze kennis in verhaalvorm. Mythen kunnen op dezelfde manier geanalyseerd worden als wat ik hierboven met het verhaal van Marquez heb gedaan. Het gaat me daarbij vooral om de enorme creativiteit die vrijkomt met het vermogen van mensen om bij het duiden van hun werkelijkheid te denken in symbolen, tegenstellingen en omkeringen. Zingeving als spel bestaat bij de gratie van dat vermogen.

Zo wordt het mogelijk de onvermijdelijke dood te negeren en leven te laten prevaleren, zelfs tegen beter weten in. De eindigheid en het menselijke tekortschieten laten zich wegdenken door de hoop op het eeuwige en volmaakte. De verhalen voeden het moreel besef door de goddelijke schouderklopjes en berispingen die de hoofdrolspelers ten deel vallen. Parallel daaraan stellen mensen hun verwachtingen en gedrag bij, want het leven wordt op deze manier een stuk ordelijker en draaglijker. Bijna altijd gebruiken verhalenvertellers het denken in symbolen, met hun extra dimensies, als een mal die complexe zaken van het leven helpt versimpelen en hanteerbaar maakt. Wat vaak ook in korte concrete algemene zinnen kan worden samengevat, zoals in de Joodse Tien Geboden of het achtvoudige pad van het boeddhisme, komt overtuigender over als er verhalen bij verteld worden, gebruikmakend van alles wat symbolen te bieden hebben.

Verhalen moeten het hebben van taal. Taal is een vorm van symboliek. Klanken, zoals in gesproken taal, of lijntjes, zoals in geschreven taal, staan voor iets anders. Ze roepen een beeld op. Veel van wat gezegd kan worden over symboliek gaat ook op voor taal. Steeds als iets staat voor iets anders, ook in taal, wordt zingeving mogelijk, inbegrepen het spelen met betekenislagen en omkeringen.

Dat religieuze taaluitingen van alles kunnen oproepen, hoeft nauwelijks betoog. Dat wat zo opgeroepen wordt voor werkelijk wordt gehouden, is voor critici van religie juist het bezwaar. In een deel van het christendom wordt het ritueel gesproken woord in staat geacht een stukje ouwel te veranderen in het vlees en het bloed van de centrale persoon in de cultus – die dan ook nog gezien wordt als het vleesgeworden woord. In veel culturen is toverij door middel van symbolische spreuken, al dan niet in combinatie met voorwerpen, een kracht waarmee mensen rekenen. Of het nu om de bedenker of om het slachtoffer gaat, het vermoeden van een veranderde werkelijkheid is al

voldoende om die verandering zich ook te laten voltrekken, tot in het lichaam van het slachtoffer. Toverij is daardoor vaak selffulfilling en daarom uiterst reëel voor de betrokkenen. In veel culturen wordt aan ceremonieel gesproken woorden effect toegekend, zoals wanneer er gezegend of vervloekt wordt. De gehanteerde spreuken, maar ook symbolische gebaren, roepen een andere werkelijkheid op of proberen iets te veranderen in de bestaande werkelijkheid.

Wat over mythe gezegd is, kan ook op ritueel toegepast worden. Waar mythen taalsymboliek gebruiken, daar worden in rituelen andere vormen van symboliek aangesproken, eventueel in combinatie met taalsymboliek. Rituelen kunnen op dezelfde wijze geanalyseerd worden.

> *Een concrete illustratie van uitbundig symboolgebruik is de verscheidenheid in de Maria-cultussen in de Rooms-katholieke kerk en dan vooral in de katholieke volksreligie. Onze Lieve Vrouwe neemt een veelheid van gestalten aan, verspreid over de wereld, elk met eigen locale symboliek, mythen, heiligdommen, rituelen en voorchristelijke tradities. Een algemeen symbool krijgt een in principe oneindig aantal lokale vertalingen. Men hoort bij de moederkerk – in dubbele zin – maar heeft een geheel eigen versie. Dat Maria in het evangelie nauwelijks voorkomt, is niet van belang en hooguit een protestants argument, afkomstig uit weer een andere wijze van betekenisgeving.*

Het zal intussen duidelijk zijn dat de eerder besproken kenmerken van de marge een bijzondere vorm van symboliek vertegenwoordigen. De marginale positie van bijvoorbeeld de godsdienststichters wordt symbolisch geduid, zoals door de marginale plek in de ruimte die ze innemen (b.v. woestijnen, rivieren) of door hun gewoonte af te wijken van het normale gedrag (b.v. een zwervend bestaan, de gevestigde religie negeren).

De hierboven gepraktiseerde methode, om symboliek zo te 'lezen', zou nog geïllustreerd kunnen worden aan mythen van de religies. Maar ik ga ervan uit dat het punt intussen wel duidelijk is. De lezer zit nu waarschijnlijk zelf al uit te proberen hoe een dergelijke lezing zou kunnen werken in het geval van een vertrouwd verhaal, en welke betekenislagen dan tevoorschijn komen. Hoe dan ook is de moraal: let op de symbolische dynamiek van het verhaal. Kijk hoe mensen spelen met symbolen, betekenissen, omkeringen en samenhang, zich zo een eigen werkelijkheid scheppen en al doende hun identiteit vorm geven.

Vertrouwen

Van geloven wordt wel gezegd dat het uiteindelijk een kwestie van vertrouwen is. Maar ook als niet-gelovigen verwijzen, zoals dat gebeurt met behulp van het gereedschap symbool, dus als een algemeen menselijke vaardigheid, is er vertrouwen dat het ergens op slaat. Dat begint al bij simpele symboliek. Vertrouwen is zoveel te meer aan de orde als het om hogere en diepere dingen gaat. Als humanisten zeggen te geloven in de kracht van mensen, dan omvat ook dat vertrouwen. Om wat voor kracht gaat het? Waaruit blijkt die? Valt daarin met enige zekerheid te geloven?

Het aardige van vertrouwen als voorwaarde tot wat voor levensbeschouwing dan ook, is dus dat zowel gelovigen als niet-gelovigen ervan afhankelijk zijn. Beide typen zinzoekers willen hun betoog toch met overtuiging over het voetlicht brengen. Maar of het nu gaat om de zekerheid dat er bijvoorbeeld een God bestaat of dat die juist niet bestaat, in beide gevallen vergt het taalgebruik een zekere mate van vertrouwen dat spreker en toehoorder dezelfde betekenis hechten aan de gebruikte woorden. De vereiste marge van vertrouwen brengt een kans op misverstaan met zich mee, en daarom ontaardt het gesprek tussen gelovigen en niet-gelovigen ook vaak in een dialoog van doven. Dat beide typen sprekers uiteindelijk zekerheid zoeken, maakt dat ze beiden de vooronderstelling van het vertrouwen nodig hebben. Hetzelfde inzicht zou ook aanleiding kunnen zijn tot een zekere (of onzekere?) mate van relativering van de onderlinge meningsverschillen.

Zelfs het woord religie veronderstelt, simpelweg als woord en ook in de mond van haar verdedigers en bestrijders, al een bedachte werkelijkheid. De term is een constructie. De enorme verscheidenheid en de vage grenzen maken van religie een woord dat een werkelijkheid oproept die eigenlijk – 'in werkelijkheid' – te groot is voor dat woord. Het is een containerbegrip. Om toch tot een definitie te komen, moet geselecteerd worden uit het brede scala aan typerend geachte betekenissen, maar over die selectie zijn de geleerden en anderen het niet eens. Toch bedienen ook atheïsten zich van dat woord, waarbij ze er stilzwijgend aan voorbijgaan dat het verband tussen woord en werkelijkheid problematisch is. Niet voor niets gaat de wetenschappelijke zoektocht naar de juiste definitie van religie nog steeds voort. Alle spreken is behelpen, maar we moeten nu eenmaal allemaal leven van het vertrouwen in woorden, of anders uit principe zwijgen. Juist daarom heeft het debat voor of tegen religie een betrekkelijke kant.

Dat geldt zowel voor critici als verdedigers. Zowel atheïsten als gelovigen zijn zich zelden bewust van de reikwijdte van hun woordgebruik. Voor

de eersten geldt dat ze de diffuse, onvermoede kant van woorden negeren, alsof spreken voldoende is voor een helder betoog en alsof dat wat je niet benoemen kunt bijgevolg ook niet bestaat. De gelovigen overschatten de reikwijdte van hun spreken evenzeer, doordat ze denken dat het woordgebruik – hemel, ziel, God – een werkelijkheid tot stand brengt, alsof benoemen een scheppende daad is. Zoals Zhuang Zi het in China in de vierde eeuw voor onze jaartelling al formuleerde: 'Woorden hebben nog nooit enige bestendigheid gehad'.

Een persoonlijke ervaring

Ik geef een persoonlijk voorbeeld om het spel met symboliek en betekenissen te illustreren. In het voorjaar van 2007 werd onze derde kleinzoon na een voltooide zwangerschap levenloos geboren. Dat was een dramatische ervaring, omdat tot op dat moment alles goed leek te zijn gegaan. Het jongetje kreeg de naam Sam. Ook al is zijn leven niet van start gegaan, hij is en blijft onze derde kleinzoon. In de zomer na zijn overlijden, geboorte en begrafenis kwamen we regelmatig bij zijn grafje, deel van een rijtje kindergraven. Opvallend was dat er vaak een Atalantavlinder rondvloog, soms een paar. Tijdens een logeerpartij waren zijn twee broers, Wouter en Noah, met ons bezig om in onze tuin bramen te plukken. De hele tijd dat we aan het plukken waren, vloog er een Atalantavlinder om ons heen. Het beestje ging op de bramenstruik zitten. Ik haalde mijn fototoestel en maakte een hele serie foto's. Het was alsof de vlinder in alle rust voor me poseerde.

Later zagen mijn vrouw en ik de Japanse film 'Still Walking' van Hirokazu Kore-eda, waarin de drie generaties van een familie bij elkaar zijn om de overleden oudste zoon Junpei te gedenken. Ze bezoeken met elkaar zijn graf. Weer thuis komt een gele vlinder binnenvliegen die zich bovenop de foto van Junpei zet. De moeder interpreteert het onmiddellijk als de terugkeer van de gestorvene.

Er is nog zo'n voorbeeld. Herman van Veen vroeg op het sterfbed van een vriend of hij vanuit de werkelijkheid na het sterven, zo die bestond, een vlinder zou kunnen sturen in de bruine kleur van diens ogen. Later gebruikte Herman dit verhaal in een voorstelling. In de kleedkamer landde een bruine vlinder op het papier met de tekst van de voorstelling. Weduwe en zoon van de overledene kregen ook bezoek van bruine vlinders.

Hoe moet ik onze ervaring en soortgelijke gebeurtenissen begrijpen? Ik kan wat we meemaakten natuurlijk wegredeneren door het op een rationele manier 'toeval' te noemen. Vaak is dat een geruststellend etiket. In Herman

van Veens taal: samenlopen van omstandigheden. Het idee dat Sam ons een teken gaf, is wetenschappelijk af te doen als irrationeel, of op zijn minst arationeel. En toch, er is een meerwaarde als ik denk dat Sam laat weten: 'ik ben er ook bij', zoals de Japanse moeder de gele vlinder interpreteerde als aanwezigheid van haar betreurde zoon, en Herman van Veens vriend leek aan te geven er bij te zijn.

Ik denk dat ik de meerwaarde kan ervaren in de lijn van wat ik hierboven heb betoogd. Voor mij is belangrijk, dat het zich laat denken. Ik kan spelen met die mogelijkheid. Ik wil best erkennen dat het onzin is, maar ik vind het wel aardige onzin. Ik ga er niet van geloven in dolende zielen of bezielde insecten, en richt ook geen nieuw genootschap ter bevordering van het geloof in vlinders op. Ik word geen vlindergelovige, ook al weet ik dat in verschillende culturen vlindergelovigen hebben bestaan. Op ruime schaal is de vlinder, mede dankzij zijn eerdere verschijningsvorm als aan de aarde gebonden rups, gezien als symbool van de ziel. Ik heb die institutionalisering in een geloof niet nodig. Maar de hele ervaring helpt me wel om het verdriet over Sam te verwerken. Daarvoor wil ik de connectie tussen Sam en de Atalanta best in stand houden. Ik neem mijn spel serieus.

Ik zou dat niet zo gemakkelijk zeggen als ik niet een eerdere ervaring had gehad, van dezelfde soort. Een veelbelovende jonge collega overleed aan kanker. 's Morgens vroeg, op de dag van de begrafenis, kroop de larf van een libel uit het vijvertje in onze tuin aan een rietstengel omhoog. Uit de larf kwam in een aantal gedaanteverwisselingen een libel tevoorschijn. Ik maakte een serie foto's van de geleidelijke geboorte van het insect. Toen kwam het moment dat we weg moesten naar de begrafenis. Aan het eind van de middag waren we terug. We vonden de libel aan de rietstengel, in zijn definitieve vorm. Ik kon er nog net een foto van maken, en toen vloog het beestje weg. Een paar dagen later moest mijn vrouw iets in de tuin halen. Toen ze terug kwam zat wat ogenschijnlijk dezelfde libel was op haar rug. We konden onze ogen niet geloven. Alweer: het zegt helemaal niets, maar het was wel troostvol. Ik denk dat veel religie op deze manier ontstaat, met een glimlach om de dubbele bodems in de verschijnselen om ons heen. En dan doen waarheid of onwaarheid, werkelijkheid of illusie er niet meer toe.

En dus?

Waar komt religie vandaan en wat doet ze met de mensen? Op die vraag kunnen we nu een begin van een antwoord formuleren. Mensen construeren al spelend een werkelijkheid. Omdat het spel met ernst gespeeld moet wor-

den, gaat die werkelijkheid een eigen leven leiden en worden mensen er weer door beïnvloed. De mensen in het dorp van Esteban scheppen religie en worden vervolgens door hun eigen schepping beïnvloed. De stappen die ik in dit hoofdstuk heb gezet, van de marge naar de lichamelijkheid en ten slotte naar de symboliek, voeren ons langs de hoekpunten van wat ik de zingevingdriehoek noem.

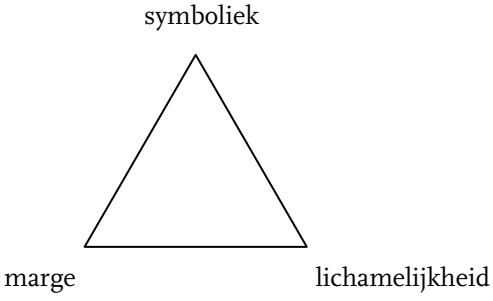

Deze drie elementen hebben elk hun afzonderlijke plaats, maar ze hangen ook met elkaar samen en versterken elkaar. Dat werd al duidelijk toen ik attendeerde op de symboliek van de marge. Zo heeft de lichamelijkheid ook haar eigen symboliek. Marge en lichamelijkheid kunnen samenhangen. Lichamen kunnen zich in religieuze contexten net zo in de marge bevinden als Estebans aangespoelde lijk.

Steeds wordt met behulp van de zingevingdriehoek een andere werkelijkheid bedacht. Symbolen maken mensen tot een uitzonderlijk dier. Binnen een diersoort vind je niet zo veel gedragsverschillen als binnen de menselijke soort. Ik heb het niet over het fysieke voorkomen, maar over culturele en religieuze verschillen. Zelfs binnen een enkele religie is de variatie groot en concurreren stromingen met elkaar. Dat is allemaal mogelijk dankzij de menselijke gave betekenissen toe te kennen, die betekenissen vervolgens weer te veranderen, om te keren, en in te ruilen voor andere. Mensen spelen het spel van de zingeving. In het verhaal van Marquez zijn het de vrouwen die als betekenisgeefsters optreden en zo Esteban centraal zetten. Ieder schept zo zijn eigen schaduwwereld van de direct waarneembare werkelijkheid. Als daarover met anderen gesproken wordt, kan verkend worden in welke mate die wereld gedeeld wordt. Door nieuwe inzichten te delen wordt eigen creativiteit in de praktijk gebracht.

Religie, als het menselijk vermogen om met behulp van een als heilig ervaren werkelijkheid betekenis te geven aan de werkelijkheid en het menselijk leven, is dus werkzaam in het veld binnen de zingevingdriehoek, door de

werking en wisselwerking van de drie hoekpunten, met het symboliserend vermogen van de mens als gangmaker. De vrouwen bewegen zich binnen de drie hoekpunten en werken met de mogelijkheden die de drie elementen bieden. Ze doen dat met elkaar, al zijn het individuele vrouwen die stukje bij beetje het beeld van Esteban construeren. De aanleiding is de komst van een lijk dat de vrouwen herinnert aan de meest fundamentele levensvragen. De dood roept altijd zingevingvragen op. Ze is bedreigend. Als ze niet een plaats krijgt, hoe onvolkomen ook, dreigt chaos. De dode Esteban stelt het probleem van de orde, maar is tegelijk een deel van de oplossing. Voortaan speelt het dorp het Esteban-spel met zo grote overgave dat Esteban deel wordt van een sacrale werkelijkheid.

Zo wordt in de meeste religies het God-spel gespeeld. Daarnaast en tegelijk kunnen allerlei andere spelen gespeeld worden, zoals het Boeddha-spel, het Zen-spel, het Daila-Lama-spel, het Maria-spel, het Jezus-spel, het Heilige-Geest-spel, het kloosterspel, het celibaatspel, het aflatenspel, het Mohammed-spel, het hoofddoekenspel, het scheppingsspel, het gebedspel, het heksenspel en ga zo maar door. En elk van die spelen kent weer varianten. In het jodendom en het christendom worden bijvoorbeeld, zonder dat de meeste gelovigen dat beseffen, in de eerste twee hoofdstukken van het Oude Testament twee versies van het scheppingsverhaal verteld, een weerspiegeling van twee scheppingsspelen. Het Jezus-spel kent op die manier de varianten van de vier evangelisten. Zij spelen elk hun eigen Jezus-spel. Gelovigen hebben hun eigen Jezus-spelen: die van de gekruisigde maar ook de opgestane, de verlosser maar ook een goed mens, de zoon van God maar ook een van de vele Joodse rebbes. De theologen onder de gelovigen hebben ieder weer hun eigen spel. Atheïsten spelen het spel van het-bestaat-niet-dat-God-bestaat.

In religies zijn het vaak de stichters die aan hun lijfelijke ervaringen in de marge betekenis geven door middel van symboliek. Wat die ervaringen zijn, hoe ze een betekenis krijgen en tot welke visie en praktijk ze leiden, verschilt van geval tot geval. Daar hebben we wereldreligies, de duizenden stamreligies en meer recent de vele nieuwe religies aan te danken. Wat religies gemeen hebben, is dat ze mensen een manier aanreiken om zich te bewegen tussen de polenparen van leven en dood, van het oneindige en het beperkte, van het eeuwige en het tijdelijke, van het goede en het kwade, van welbevinden en afbraak, van slagen en tekortschieten.

De nieuwe aanzet hoeft niet honderd procent origineel te zijn. Heel vaak wordt gebruik gemaakt van bestaande bronnen. Zo ontstaan er mengvormen, zoals het christendom oude heiligdommen heeft gekerstend door er kerken

te bouwen en exact op de plek waar offers werden gebracht het altaar neer te zetten. Een ander voorbeeld is de basiliek, in oorsprong een Romeins marktgebouw annex rechtszaal, die voor het vroege christendom een model aanreikte van wat een kerkgebouw kon zijn, met de priester op de plaats waar voorheen de rechter zat. De macht veranderde, maar hield dezelfde symbolische plek.

Nu we een beeld hebben van wat eigen is aan religie en religies, kunnen we een volgende stap zetten. Wat in dit hoofdstuk over de marge is gezegd, kondigde al aan dat er ook macht in het spel is. Hoofdstuk 2 is gewijd aan de vraag wat macht met religie doet.

'Kikker', vroeg Pad,
'is dat verhaal echt gebeurd?'
'Misschien wel, misschien niet'
zei Kikker.

Arnold Loebel

11. Verantwoording

Dank

Voor hun stimulerende en kritische reactie op eerdere versies van het manuscript voor dit boek ben ik veel dank verschuldigd aan Meindert Bogaard, Barbara Boudewijnse, Wim Droogers, Ineke Droogers-Zoutewelle, Anton van Harskamp, Klaas Hendrikse, Jan de Jongh, Manuela Kalsky, Jan Oegema, Johan Roeloefs en Dick Tieleman. Verder bedank ik de leden van de Driebergse gesprekskring waarvan ik deel uitmaak, die hoofdstuk na hoofdstuk gelezen hebben en van commentaar voorzien: Lia Barnhoorn, Ineke Haijtink en Job Krijgsman, Engelien en Jan van Kooi, Nelly en Wiger Visser, Margo en Mees Visser, en nogmaals Meindert Bogaard en Ineke Droogers-Zoutewelle. Mijn uitgever, Freek van der Steen, dank ik voor zijn efficiënte en stimulerende begeleiding.

Voorwerk

Motto: Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, Verzonken grenzen, Rotterdam: Brusse, 1918.

Inleiding

Mijn afscheidscollege is verschenen als 'Het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht', Amsterdam: Vrije Universiteit, Faculteit der Sociale Wetenschappen, 2006. Ook te raadplegen op de website van VU-DARE (VU Digital Academic Repository): *http://hdl.handle.net/1871/13314*.

Een eerder artikel over het onderwerp schreef ik voor de bundel 'Buigzame gelovigen: Essays over religieuze flexibiliteit', red. Chris Doude van Troostwijk e.a., Amsterdam: Boom, 2008, pp. 120-129, onder de titel 'Secularisatie: Een vloek voor de kerk, een zegen voor religieuze flexibiliteit'.

Een overzicht van mijn publicaties is te vinden op: *www.glopent.net/portal_memberdata/andredroogers*.

De definitiediscussie rond religie en spiritualiteit is op gang gebracht door het boek van de Britse godsdienstsociologen Paul Heelas en Linda Wood-

head, 'The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality', Oxford: Blackwell, 2005.

Het boek van Klaas Hendrikse, 'Geloven in een God die niet bestaat: Manifest van een atheïstische dominee', verscheen bij uitgeverij Nieuw Amsterdam in 2007.

1. Religie

Het verhaal van Gabriel Garcia Marquez, 'De mooiste drenkeling ter wereld' is te vinden in 'De ongelooflijke maar droevige geschiedenis van de onschuldige Eréndira en haar harteloze grootmoeder', Amsterdam: Meulenhoff, 1998, pp. 40-47. Engelse versies zijn te vinden op het web, bijvoorbeeld op: *iws.ccccd.edu/jmiller/handsome.htm*.

Rubem Alves gebruikt het verhaal in zijn 'The Poet, The Warrior, The Prophet: The Edward Cadbury Lectures 1990', London: SCM, 2002, pp. 23-24.

Over religie en de marge schreef ik het artikel: 'Symbols of Marginality in the Biographies of Religious and Secular Innovators. A comparative study of the lives of Jesus, Waldes, Booth, Kimbangu, Buddha, Mohammed and Marx'. Numen 27(1), 1980, pp.105-121.

De analyse van het verhaal van Zacheüs komt uit een artikel dat ik in 1982 schreef toen ik verbonden was aan de theologische faculteit van de Lutherse kerk in Brazilië. Het verscheen in 'Proclamar Libertação: Auxílios homiléticos', vol. VIII, São Leopoldo: Editora Sinodal, pp. 219-227.

Donald W. Winnicott schreef over spel 'Playing and Reality', London: Tavistock, 1970.

Voor de ideeën van J. van Baal zie o.a. 'De boodschap der drie illusies: Overdenkingen over religie, kunst en spel', Assen: Van Gorcum, 1972.

Het citaat van Zhuang Zi vond ik op p. 64 van 'Zhuang Zi, De volledige geschriften, Het grote klassieke boek van het taoïsme', vertaald en toegelicht door Kristofer Schipper, Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij Augustus, 2007.

Ik heb veel geleerd van Jan de Jongh, 'Godspraak is beeldspraak: Over de betekenis van religieuze verbeelding', Zoetermeer: Boekencentrum, 2006; van Freek Nijssen, 'Ik god, jij godt, wij godden...', Gorinchem/Utrecht: Relibris, 2009, vooral pp. 71-76, oorspronkelijk verschenen in Trouw (15.2.1991); en van Dick Tieleman, 'Leven met verbeelding: Betekenisverandering van geloof en godsdienst in een postmoderne cultuur', Kampen: Kok, 2000.

Van belang is ook het proefschrift van Piet Winkelaar, 'Anders dan we denken: Een geseculariseerde benadering van het religieuze', Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005.

Over verhalen zie het proefschrift van Edwin Koster, 'In betovering gevangen? Over verhaal en rationaliteit, religie en irrationaliteit'. Budel: Damon, 2005.

Na het beschrijven van mijn ervaringen met de vlinder ontdekte ik verwantschap met wat Coen Simon beschrijft in 'Zo begint iedere ziener', Amsterdam: Prometheus, 2010.

Slotmotto: Arnold Loebel, 'Alle verhalen van Kikker en Pad'. Amsterdam: Ploegsma, 1996, p. 230.

2. Macht in religies

Gedichten:

Mario Quintana, 'Het verdriet van het schrijven: Moderne Braziliaanse poëzie'. Diest: 't Prieeltje, 1990, p. 17.

Guillaume van der Graft, 'Gedichten'. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1961, p. 92.

Het verhaal over het Mexicaanse jongetje Edgar vond ik in Trouw (8 september 2009) dat zich baseert op een bericht in Der Spiegel.

Interessante inzichten in de relatie tussen religie, macht en betekenisgeving zijn te vinden in de oratie die Gérard P.P. van Tillo in 1993 hield aan de Universiteit van Amsterdam. De titel is 'Onder tekens van macht en schijn: het religieuze', Amsterdam en Tilburg: Edmund Husserl-Stichting en Gianotten. Zie ook van Meerten B. ter Borg en Berend ter Borg, 'Zingeving als machtsmiddel: Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap' (Zoetermeer: Meinema, 2009).

Voor Roland Barthes' opmerkingen over taal zie: 'Oeuvres complètes, Tome V: Livres Textes, Entretiens 1977-1980' , Paris: Seuil, 2002, pp. 431-432. Linda Sexson schreef 'Gewoon heilig: De sacraliteit van het alledaagse', Zoetermeer: Meinema, 1997. De geciteerde zin staat op p. 37.

Sally McFague's uitspraak komt uit haar boek 'Metaphoric Theology', London: SCM, 1983, p. 13.

De visie op kerstening en islamisering van Afrika is afkomstig van Robin Horton. Zie zijn 'Patterns of Thought in Africa and the West: Essays on magic, religion and science', Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 197-258.

Thé Lau's gedicht staat op:
www.thelau.nl/songteksten/thelau_degodvannederland.htm.

Over syncretisme zie: Sidney M. Greenfield and André Droogers (eds.), 'Reinventing Religions, Syncretism and Transformation in Africa and the Americas'. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield, 2001.

Dietrich Bonhoeffer citeer ik uit zijn 'Verzet en overgave: Brieven en aantekeningen uit de gevangenschap', Amsterdam: H.J. Paris, z.j., p. 189.

Over interreligieuze dialoog zie het proefschrift van Rachel Reedijk, 'Roots and Routes: Identity Construction and the Jewish Christian Muslim Dialogue', Amsterdam and New York: Rodopi, 2009.

Het familieverhaal verscheen eerder goeddeels als weblog op *www.reliflex.nl*

Slotmotto: Herman de Coninck, 'De gedichten 1'. Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 1998, p. 233.

3. Religie nu

Samuel Huntingtons ideeën zijn te vinden in zijn boek 'Botsende beschavingen: Cultuur en conflict in de 21ste eeuw', Baarn: Anthos, 1997.

Het boek van Willem Schinkel heet 'Denken in een tijd van sociale hypochondrie: Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij', verschenen bij Klement (Kampen) in 2007.

Het citaat van Anna Enquist staat in de roman 'Contrapunt' (Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers, 2008) op blz. 157.

'Een waaier van visies: Godsdienstfilosofie en pluralisme' is de titel van het boek van Henk Vroom (Kampen: Agora, 2003). In zijn studie behandelt Vroom als godsdienstfilosoof een aantal thema's die ook in dit boek aan de orde komen.

Het bericht uit Newsweek over de hindoeïsering van de Verenigde Staten ontleen ik aan Trouw van 19 augustus 2009.

Voor dit hoofdstuk waren voor mij belangrijke bronnen:

Anton van Harskamp, 'Het nieuw-religieuze verlangen', Kampen: Kok, 2000.

Charles Taylor, 'Een seculiere tijd', Rotterdam: Lemniscaat, 2009.

Zie ook Gerard Dekker 'Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving' (Zoetermeer: Meinema, 2010).

Slotmotto: Ramsey Nasr, in: Tussen lelie en waterstofbom. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 68.

4. Spel

Over hersenwerking: Johan A. den Boer, 'Neurofilosofie – hersenen, bewustzijn, vrije wil', Amsterdam: Boom, 2003.

Verder heb ik voor dit onderwerp veel gehad aan het werk van Amerikaanse antropologen, zoals Naomi Quinn, Claudia Strauss en Roy D'Andrade.

Het begrip schemarepertoire heb ik ontwikkeld in een artikel 'Cultuur als repertoire: Schema's maken en breken', in: Edien Bartels, Anton van Harskamp en Harry Wels (red.), 'Cultuur maken, cultuur breken. Essays voor Hans Tennekes over mogelijkheden en onmogelijkheden van invloed op cultuurverandering'. Delft: Eburon, 2001, pp. 129-142.

Slotmotto: Herman Gorter, in: 'De Muze Viert Feest, Feestgedichten bijeengebracht door Gerrit Borgers', Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Boekenweek 1960, p. 51.

5. Spel, macht en religie

J. van Baal, 'De boodschap der drie illusies: Overdenkingen over religie, kunst en spel', Assen: Van Gorcum, 1972, heeft mij al vroeg op weg geholpen om de relatie tussen religie en spel te begrijpen.

Over het familiaire van religie, zie het proefschrift van Kim Knibbe, 'Faith in the Familar, Continuity and Change in Religious Practices and Moral Orientations in the South of Limburg, The Netherlands', Amsterdam: Vrije Universiteit, 2007. Te raadplegen op de DARE-VU-site:
dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/10978.

Een gedegen bundel over religie en spel is in 2000 gepubliceerd door een groep Tilburgse theologen en godsdienstonderzoekers: 'Over spel: Theologie als drama en illusie', red. Herman Beck, Rein Nauta en Paul Post, Leende: Damon.

Herman Westerink schreef in Tijdschrift voor Theologie (jg. 49, 2009, no. 1, pp. 61-83) een artikel onder de titel 'Het klosje & het touwtje: Reflecties op het spelelement in het geloven'.

Het artikel van Manuela Kalsky 'Het flexibele geloof van Pi: Meervoudige religieuze identiteiten als toekomstvisioen' staat in de bundel 'Buigzame gelovigen: Essays over religieuze flexibiliteit', red. Chris Doude van Troostwijk e.a., Amsterdam: Boom, 2008, pp. 64-73. 'Het leven van Pi' van Yann Martel verscheen bij Prometheus (Amsterdam) in 2004.

Mijn beschrijving van de stiltebijeenkomst verscheen eerder als weblog bij *www.reliflex.nl*.

Slotmotto: Cees Nooteboom, in: 'Zo kon het zijn: Gedichten', Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1999, p. 46

6. Toepassing: Gelovigen

Gedicht: William Blake, *www.pjbsware.demon.co.uk/DivineBody.htm*
Het is fraai op muziek gezet door Ralph Vaughan Williams, in zijn liederencyclus 'Ten Blake Songs'.

Over de kerstening van Europa werd ik wijzer dankzij Llewellyn Bogaers' proefschrift 'Aards, betrokken en zelfbewust: De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600', Utrecht: Levend Verleden, 2008, p. 2.

Voor een diepgaande studie over geloofsopvoeding in de Nederlandse islam, zie het proefschrift van Martijn de Koning, 'Zoeken naar een "zuivere" islam: Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims', Amsterdam: Bert Bakker, 2008.

Wat jeugdkerken betreft, zie het proefschrift van Johan Roeland, 'Selfation: Dutch Evangelical Youth Between Subjectivization and Subjection', Amsterdam: Pallas, 2009.

Het rapport van het CBS, 'Religie aan het begin van de 21ste eeuw', is te raadplegen op: *www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/archief/2009/2009-e16-pub.htm*.

Veel statistische informatie is ook te vinden in het WRR-rapport 'Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie', onder redactie van W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006, en in 'God in Nederland, 1996-2006', van Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, Kampen: Ten Have en RKK, 2007.

Slotmotto: Bertus Aafjes, in: 'God in gedichten: De mooiste religieuze poëzie van de twintigste eeuw uit de lage landen'. Verzameld door Harry Gielen en Piet Thomas. Tielt: Lannoo, 2007, p. 57.

7. Toepassing: Atheïsten

Isaiah Berlins beeld van de vos en de egel komt uit de titel van een essay dat hij schreef over Tolstoy: 'The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History', London: Weidenfeld and Nicholson, 1953. Tolstoy was volgens Berlin een vos die vond dat het beter is een egel te zijn. De Griekse dichter Archilochus gebruikte het beeld al veel eerder: 'De vos weet veel dingen, maar de egel weet één groot ding'.

Voor de verkenning van de overeenkomsten en verschillen tussen religie en wetenschap heb ik gebruik gemaakt van Ian G. Barbour, 'Religion in an Age of Science', London: SCM, 1990.

Over Rutger Kopland: Marjoleine de Vos, 'Er valt niets te begrijpen, ook niet uiteindelijk'. Volzin 7.8.09.

Slotmotto: Nescio (J.H.F. Grönloh), GOHV-Lezingen, 17 maart 1901.

8. Het betoog samengevat

Slotmotto: Mario Quintana, 'Het verdriet van het schrijven: Moderne Braziliaanse poëzie'. Diest: 't Prieeltje, 1990, p. 37.

9. Epiloogje

Ik ben Johan Roeland dankbaar voor enkele stimulerende opmerkingen die mij ertoe brachten dit epiloogje toe te voegen.

Ook verkrijgbaar bij Parthenon:

EEN FILOSOFIE VAN DE MAATSCHAPPELIJKE PRAKTIJK,
Henk Diepenmaat; met een voorwoord van Jacqueline Cramer,
Samenleving in perspectief, deel 1, € 35,00
Gebonden, ISBN 9789079578030

Winnaar van de Gouden erepenning van het Teylers Godgeleerd genootschap:
LOTUS IN DE LAGE LANDEN, De geschiedenis van het Boeddhisme
in Nederland, Beeldvorming van 1840 tot heden,
Marcel Poorthuis en Theo Salemink, € 29,90
Paperback, ISBN 9789079578054

DE EVOLUTIE VAN BREIN EN BEWUSTZIJN. Het pionierswerk van Jung
en Teilhard de Chardin, Paul Revis, € 17,90
Paperback, ISBN 9789079578092

ZO ONTSTOND DE LOF DER ZOTHEID VAN ERASMUS
VAN ROTTERDAM. Een wordingsgeschiedenis, Klaas Potjewijd, € 17,50
Paperback, ISBN 9789079578078

www.uitgeverijparthenon.nl